

LEVELEK A FOGALMAK HARCÁRÓL

A 75 éves Kiss Endre tiszteletére

Kaleidoscope könyvek

Budapest, 2022

KALEIDOSCOPE KÖNYVEK 8.

Sorozatszerkesztő: Forrai Judit

Levelek a fogalmak harcáról

A 75 éves Kiss Endre tiszteletére

Szerkesztette:

Hudra Árpád István

Minden jog fenntartva!

© Létra Alapítvány és Kaleidoscope Kiadó

A címlap kép:

Salvador Dalí: Geopoliticus Child Watching the Birth of the New Man.1943.
Collection of The Dalí Museum, St. Petersburg, FL (USA)

Borítóterv és tipográfia: Pók Andrea

Kaleidoscope

Budapest, 2022

ISBN 978-615-6275-06-6

Szerkesztette
Hudra Árpád István

Tartalomjegyzék¹

Levelek Kiss Endrének és Kiss Endrétől

Acham, Karl (szociológus, Graz): <i>Endre Kiss</i>	9
Balázs Judit (közgazdász, jövőkutató, Budapest): <i>Gondolatok Kiss Endre 75. születésnapjára</i>	12
Balogh Tibor (filozófus, Szeged) <i>Egy notórikus utas: Kiss Endre üdvözlése</i>	14
Csányi Vilmos (etológus, biokémikus, író, Budapest, Balatonalmádi): <i>Globális epiztemológia kéne</i>	16
Egyed Emese (irodalomtörténész, költő, Kolozsvár): <i>Les traductions Du contrat social marxiste et les décennies du sourire obligatoire en Roumanie</i>	20
Kiss Endre: <i>La légende des Justes</i>	29
Erős Vilmos (történész, Debrecen): <i>Kérdés</i>	35
Forrai Judit (tudomány- és orvostörténész, Budapest): <i>Kiss Endre és a sportvilág</i> .	37
Földes György (történész, Budapest): <i>A parkban, az időtlen időben</i>	39
Fülöp József (esztéta, irodalomtudós, germanista, Budapest): <i>Köszöntés</i>	41
Garaczi Imre (filozófus, Veszprém): <i>A „labirintusi sorsfonalak” és a „szorgalom dühe”. Szeretettel Kiss Endre 75. születésnapjára</i>	43
A. Gergely András (társadalomkutató, kulturális antropológus, Budapest, Szeged): <i>Ha már egyperces és Kiss Endre ...</i>	45
Gröschner, Annett (író, újságíró, Berlin): <i>Boulevard Saint Michel, Ecke Boulevard St. Germain</i>	47
Hell Judit (filozófus, Miskolc): <i>Születésnap köszöntő</i>	50
Hervainé Szabó Gyöngyvér (gazdaság- és társadalomkutató, a Kodolányi János Egyetem tudományos rektorhelyettese 1998–2000, Székesfehérvár): <i>A történelem végétől a Kreml toronyórájáig: Kiss Endre és a globalitás filozófiája</i>	53
Holzner, Johann (germanista, Innsbruck): <i>Auf den Spuren Hermann Brochs</i>	56

¹ Ez a jegyzetösszeállítás nem tünteti fel külön-külön Kiss Endrének a születésnapját méltató egyes írásokhoz fűzött gondolatait, azaz „válaszleveleit”. Ez igencsak formális módon lenne megvalósítható. A felsorolt szerzők írásait olvasóknak viszont örömet okozhat és várakozást kelthet bennük a válaszgondolatok felfedezése.

Hudra Árpád István (filozófus, újságíró, Budapest): <i>Nagy utazás üres tereken át ...</i>	58
Karácsony András (jogfilozófus, társadalomelmélet-kutató, Budapest): <i>Az aranykor vége</i>	60
Kárpáti Ildikó (filmtörténész, Budapest): <i>Endre volt számomra az a professzor ...</i>	62
Kiss Lajos András (filozófus, Nyíregyháza): <i>Marx és Nietzsche között: A 75 éves Kiss Endre tiszteletére</i>	63
Knoll, Reinhold (szociológus, Bécs): <i>Lieber Freund</i>	66
Kozma Tamás (neveléstudós, Debrecen, Budapest): <i>Kiss Endre 75</i>	69
Lendvai Ferenc (filozófus, Miskolc, Budapest): <i>Kiss Endre 75</i>	74
McBride, William Leon (filozófus, USA): <i>Professor of Philosophy, Past President, International Federation of Philosophical Societies (FISP)</i>	76
Mohai V. Lajos (író, költő, irodalomtörténész, Budapest): <i>Flagitatio. Követés. Kiss Endre hetevénötödik születésnapjára</i>	78
Molnár János (filozófus, FES, Budapest): <i>Kiss Endre 75 éves</i>	80
Molnár László (filozófus, Budapest): <i>A filozófus</i>	83
Nováky Erzsébet (közgazdász, jövőkutató, Budapest): <i>Kedves Endre</i>	85
Sagnol, Marc (francia germanista, filozófus, fotós, Erfurt): <i>Pour Endre Kiss</i>	87
Senigaglia, Cristiana (filozófus, Passau, Trieszt): <i>Ich kenne Herrn Prof. Endre Kiss seit vielen Jahren</i>	89
Sterbling, Anton (szociológus, Fürth): <i>Durch die pannonische Tiefebene. Prof. Dr. Endre Kiss zum 75. Geburtstag</i>	91
Suszter János (vállalkozó, Budapest): <i>Happy birthday, Endre!</i>	93
Kiss Endre: <i>A világ pillérei - az etika pillérei. Az igaz emberek legendája, mint etikai narratíva</i>	94
Taylor, Seth (filozófus, New York): <i>German Literature in the Aftermath of World War II</i>	109

Kiss Endre: <i>The Legend of the Justs as Ethical, Sociological and Socio-ontological narrative</i>	113
Trencsényi László (neveléstudós, Budapest): <i>Ki gondolta volna ...</i>	125
Zehetner, Cornelius (filozófus, Bécs): <i>Für Endre Kiss zum 75 Geburtstag</i>	128

Előszó

Öt évvel ezelőtt *Fogalmak harca* címmel, ma már talán nyugodtan elmondhatjuk, hogy maradandónak számító, zömében a tisztelgők tanulmányait tartalmazó terjedelmes kötet megjelentetésével ünnepeltük a „vulkánszerűen” kimagasló filozófus, Kiss Endre 70. születésnapját. Akkor *Magányos mindenség és a szorgalom dühe* címmel vele készített interjú vezette be a legnagyobbakkal (Nietzsche, Marx) párbeszédet folytató gondolkodónak szentelt kötetet. Most egyszerűen írásoknak is nevezhetnénk a Kiss Endre filozófus 75. születésnapja alkalmából összeállított, az ünnepelt személyének szóló anyagokat, melyek azt mutatják, hogy a mindenség mégsem volt olyan magányos.

Ezen írások baráti felkérésre születtek mindenféle tartalmi megkötés nélkül, mindössze a terjedelmet kértük minél rövidebbre szabni. Mégis leveleknek neveztük el ezt a harmincnégy írást, amelyek voltaképpen hol baráti visszaemlékezések, egykori, tudományosan igencsak szerteágazó együttműködések értékelései, szakmai találkozásokat, gondolatcseréket méltatók. Levelekké válójában Kiss Endre minden egyes írásra adott személyes válaszai teszik ezeket a méltatásokat. Ahelyett, hogy csak „mi emelnénk magasba őt”, ő is magához emel minket. Mert úgy gondolja, hogy majdnem mindegyik levélben valami lényeges fogalmazódik meg. A „dolgokat” nyilvánosan ki kell mondani ötletekről, visszautasításokról, arról, hogy a filozófiáról való minden beszéd aktuális fogalmi harc az igazságért, amit az egyik levélíró igen szellemesen és provokatívan „tetemrehívásnak” nevez, ami Kiss Endrénél soha nem tét nélküli, ma sem az.

Azt se hallgassuk el, hogy válaszleveleiben nagy örömmel fogadja, amikor egykori tanítványai felidézik a számára egyik fontos egzisztenciális megnyilvánulási formáját, egyetemi előadásait, amelyek ugyancsak harcot (a fogalmi mellett) jelentettek több vonatkozásban is. Az, hogy a köszöntők közül tízen nyugatiak, köztük neves professzorok vagy éppen írók, mutatja, hogy az ünnepelt a Pannon Alföldön túl is „túrázott”, s nemcsak ő tanult tőlük, hanem majdnem mindegyikük a vele való együttműködés gyümölcsöző, sőt egyesek egyenesen megtermékenyítő voltáról beszélnek. Az igazi szellemi, nagyon ösztönző, emberi, meleg, szabad otthon azonban Michael Benedikt bécsi filozófiaprofesszor és köre volt számára, mint írja, ez egy megélt filozófia volt.

Véleményünk szerint mély belátás, a megelőző sorok is erről vallanak, hogy a fontos dolgokat akkor is ki kell mondani, ha azok pozitívak. Ez akár emlékezetpolitikának is nevezhető.

Hudra Árpád István

Karl Acham, Graz

Endre Kiss

Epikur sah es als Element der Freude an, im seelischen Bereich keine Unruhe zu verspüren, obschon er andererseits wusste, dass bei den meisten Menschen die Ruhe Lähmung bedeutet. Es gibt Menschen, die erst Freude empfinden, wenn sie durch eine Frage oder ein Problem herausgefordert und unruhig werden. Durch die Beantwortung der Frage oder die Lösung des Problems kommen sie dann so lange zur Ruhe, bis diese sie langweilt. Endre zählt zu jener Sorte von Menschen. Dafür, dass er nie der problembefreiten Ruhe erliegt, sorgt sein überbordendes Assoziationspotential.

Unvergesslich ist mir die Begegnung mit ihm in Budapest im Mai 1986 bei Gelegenheit eines Vortrags, den ich an der Eötvös Loránd Universität gehalten habe. Bei einem Ausflug auf die Fischerbastei legte er mir im gut besuchten Restaurant ungeniert und stimmkräftig, wenn auch auf Deutsch, dar, dass der real existierende Sozialismus nicht mehr lange real existieren würde. Dies geschah zu einer Zeit, als man sich im Westen an den Kalten Krieg gewöhnt hatte und Europa für eine festgefügte Zweiheit hielt. Wenn ich daran denke, dass im Allgemeinen mit fortschreitendem Alter und schwindendem Zukunftskonformismus auch die Rücksichten auf politische Empfindlichkeiten beim Sprechen Stück für Stück abnehmen, dann wünschte ich dabei zu sein, wenn Endre in seinem nun anderen, aber auch nicht gerade problemlosen Milieu immer unbekümmerter über seine Gegenwart herzieht.

„Stets äußert sich der Weise leise, / Vorsichtig und bedingungsweise“, befand, nicht ohne Ironie, Wilhelm Busch. Zu dieser Spezies von Gelehrten zählt Endre zwar auch, aber eben keineswegs stets. Zur Dialektik der postepikureischen Freude kann es durchaus gehören, dass einem mitunter vor Begeisterung oder lustvoll zelebriertem Zorn der Stöpsel aus der Seele fliegt – er muss nur in Reichweite und man selbst in der Lage bleiben, ihn beizeiten wieder an die richtige Stelle zu bringen. In diesem Sinne, lieber Endre: Ad multos annos!

Lieber Karl,

dass Deine grüssenden Worte auf meinen 75. Geburtstag mir eine einmalige Freude bereiten werden, musstest Du im voraus schon wissen. Herzlichen Dank!

Es ist direkt ein günstiger Umstand, dass meine Reaktion nicht lange werden kann (denn meine Freunde schraenkten den Umfang auch der Grüsse ein).

Dass Du mein epikuraeisches Moment angesprochen hast („im seelischen Bereich keine Unruhe“), berührt mich existentiell. Es ist etwas, das auch ich in mir sehr schätze und mich immer mehr (treu Kantianisch) wundern muss, wie es möglich gewesen sein sollte, dass ich tatsaechlich so war.

Ich habe an vieles zu denken, wenn ich an unsere Freundschaft zurückdenke, zunaechst generell an Deinen ungebrochenen Arbeitsschwung, den ich stets bewunderte. Absolute Höhepunkte waren für mich Dein Budapester Besuch und mein diesem vorangehenden Vortrag in der Grazer Soziologischen Gesellschaft. Beide Ereignisse, die man mit jeder soziologischen Bewusstheit im Detail haette beschreiben müssen.

Anstatt all dessen würde ich jetzt aber an einen gemeinsamen Wander-Weg erinnern, der in mir wie eine Proustsche „madeleine“ intensiv lebendig blieb. Wie wenig andere Ereignisse, steht dieser gemeinsame Weg für die Jugend.

Ich nahm an meiner ersten Wittgenstein-Tagung in Kirchberg teil, ich war zwar kein Wittgenstein-Forscher, arbeitete aber laengst an der Philosophie- und Ideengeschichte Österreich-Ungarns. Ich war nicht nur unerfahren, sondern kannte auch noch viele Umstaende nicht. Bis heute weiss ich beispielsweise nicht, ob ich es richtig tat, dass ich meine Unterkunft oberhalb von Kirchberg, in Sankt-Corona hatte. Ich weiss nicht mehr, ob ich damals tatsaechlich so wenig Geld hatte (was nicht selten der Fall war), dass ich zwischen dem Tagungsort und Sankt Corona zu Fuss verkehrte oder es machte nach dem vielen Sitzen in der wirklich schönen Natur gerade Spass. So machte ich den Weg nach oben und nach unten in der Form eines kleineren Ausflugs.

Diese Situation führte zu der Möglichkeit der Proustschen *madeleine*.

Der Zufall brachte es mit sich, dass Du ebenfalls in Sankt Corona wohntest. Ich kannte Dein Gesicht von der Tagung, wir fingen an zu sprechen und entschieden, gemeinsam den schönen Wanderweg nach unten durch den Wald zu unternehmen.

Wir sprachen miteinander die ganze Zeit, ich erinnere mich an manche konkreten Momente aus diesem Gespraech noch. Du nahmst mich mit, in manchem Sinne des Wortes.

Es war Peripathetie...

Sehr herzlich und mit nochmaligem Dank,

Dein Andre

Balázs Judit

Gondolatok Kiss Endre 75. születésnapjára

Egy kerek évfordulóra emlékezés óhatatlanul a múltba vezet vissza. De ez is célja. Így akarva akaratlanul képek tolnak fel az emlékezetembe arról az időkről, amikor megismertem a mai ünnepeltet és a sok közös beszélgetés is vissza-visszatér.

Jó néhány évvel ezelőtt meghívást kaptam a Jövőkutató Bizottság kihelyezett ülésére, Győrbe. Mindig kellemes és hasznos összejövetel volt, amit az Akadémia Jövőkutató Bizottsága rendezett, így örömmel tettem eleget a szíves invitálásnak. Ott ismerkedtem meg Kiss Endrével, és – úgy tűnik – most a sok-sok év távlatából, hogy alig néhány perces ismeretség után megtaláltuk a közös hangot, és az ottani ismerkedést sok-sok hosszú beszélgetés követte. Hasonló témánk voltak is, meg nem is. Összekötött a német nyelv ismerete, Endre ugyanis germanisztikát végzett, én pedig több mint egy évtizedes németországi tartózkodásra tekinthetem vissza. Németországi egyetemi diplomával, és szinkrontolmácsi jogosítvánnyal gazdagodva. Endre érdeklődéssel követte törökországi, török nyelvi ismereteimnek bővülő tárházát, bár a legtöbb téma, bármilyen is legyen a kezdet, Kantba torkollott. Ugyancsak Kantra hivatkozva utasította vissza egy koncert meghívásomat, vajon „mit szólna ehhez Kant” felkiáltással. Semmit, mert én sem mentem el.

Az évek teltek-múltak, a Jövőkutató Bizottság érdekes és tanulságokban gazdag rendezvényekkel színesítette a résztvevők életét. Hamarosan azonban nem várt fordulat következett. Világválság, ami gyökeresen megváltoztatta az életünket. Bezártság következett, a kellemes bizottsági összejövetelek éteri „találkozókra” szegényedtek, a természetes emberi kapcsolatok elsivatagosodtak.

Így a születésnap köszöntő is csak papíron születik, de ez talán nem vesz el az értékéből azoknak a jókívánságoknak, amit ebből az alkalomból küldök az ünnepeltnek. Még sok-sok termékeny évet, jó egészséget és minden jót kívánva.

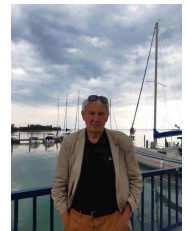
Kedves Judit,

nem, a jókívánságok értékéből nem vesz el semmi.

Nagyon köszönöm őket, s ha egy ilyen kerek évforduló némi boldogsággal is jár, azt olyan sorok okozzák, mint amilyeneket Tőled kaptam. A germanista múlt fontos részlet, Kelet-Berlin egyedülálló hangulatát szinte minden beszélgetésünk felidézte, ma sem tudom szívdobogás és más katartikus érzések nélkül felidézni a Friedrichstrasse-i S-Bahn állomást, ahol Kelet és Nyugat közvetlenül egymásra talált (s az utcai bejárat felől még egy olyan egzotikus vendéglő is nyílt, amelynek „Mitropa” volt a neve). Fontos volt nekem az is, amit Törökországról és Egyiptomról beszéltünk, emiatt jobban kiismerem magam a globalizáció világában is. Kellő írtózáttal vettem például tudomásul, hogy Mubarak Egyiptomjában a kormány emberei nagy vállalatokat is irányíthatnak...

Még egyszer köszönöm a köszöntést, szeretettel kívánok Neked minden jót,

Endre

Balogh Tibor

Egy notórikus utas: Kiss Endre üdvözlése

Egy kiváló színész Cserhalmi György fakadt ki néhány évvel ezelőtt mondván: ő irtózik "a lefúrt lábú" kollegáktól, akik lehet, hogy igazán tehetségesek, ám nem fordítanak gondot a mozgásra, ezáltal lemondanak a fizikai dinamikáról.

Én úgy gondolom, hogy a filozófiára is jólehet jelképesen, igaz lehet a „lefúrt láb” értsük ezen azt a típust, amely lehorgonyzik egy téma mellett, a példa kedvéért Baruch Spinoza munkássága mellett, s ezt hosszan, meggyőzően exponálja elismerést is magáénak mondhatóan.

Kiss Endre nem tartozik ebbe a körbe. A teljesség igénye nélkül: filozófiatörténészként Marx, Lukács, Nietzsche a globalizáció éppúgy részletes bemutatásra bírja, mint a posztmodern. Utazásai közül az egyik legutóbbi külön méltatást igényel.

Általános emberi attitűd, hogy másoktól különbek szeretnénk lenni. Lehetőleg anélkül, hogy ez anyagilag megterhelő lenne. Főként a fiatalokra igaz, hogy szinte mindent megadnának mulékony sztárságuk miatt; érdemes megnézni, hogy a bűvár sajtó felhívásaira hányan jelentkeznek. Ám nagy kérdés az, hogy ezek önközveszélyesek. Kiss Endre igen nagy empátiával figyelmeztet: azok a kerékpár-bűvölők, a mozgó kocsiból kiugró vállalkozók, akik minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül pusztán egy ideiglenes rövidtávú siker kedvéért kockáztatnak, mit veszhetnek ezzel.

A társas együttélés egyik fundamentális problémája az, amire Kiss figyelmeztet: mentálhigiéniai és etikai kérdés kihívások megteremtése, propagálása; ez közös gondunk.

A tömegkommunikáció a család és iskolai nevelés sokat tehet a normális viselkedés elismertetése kedvéért.

Sokat utaztam Kiss Endrével Szegedre, Budapestre, Debrecenbe.

Közvetlen, széleskörű ismeretekkel bíró személyiségnek tartom, igazi barátnak és minél több jókedvű utazásra ösztökélem.

Kedves Tibi,

korántsem problémamentes 75 éves születésnapomra küldött üdvözlésednek több szempontból is nagyon örülök.

Majdnem fél évszázada kísérjük figyelemmel egymás munkáját és életét. Ezért nekem mindig különösen is érdekes volt, hogyan látsz engem. Örültem egyébként annak is, hogy az utolsó éveknek a család-problémákkal foglalkozó tanulmány-sorozatát is szóba hoztad - ez a kutatási irány eredetileg tisztán tudományszervezési feladatnak indult, s csak később lett belőle olyan projektum, amelynek lényegét olyan pontosan visszaadtad.

A „notórius utazás” képe igazán találó. Találó a szellemi utazások értelmében is, mégis elválasztanám a filozófiai utazásoktól. Jobban találva érezném magam, ha a valóságos utazásokra gondolnánk. Ahogyan Te kifejezted: „a fizikai dinamiká”-ra. Rengeteg filozófiai utazást tettem fizikai értelemben is. A sok utazás egyszerre volt külső egzisztenciális kényszer és belső szükségyszerűség. Az utazás dinamikája párhuzamos volt a gondolkodás dinamikájával. Az utazás maga volt az élő filozófiai perspektivizmus.

A régi barátsággal köszönöm még egyszer jókívánságaidat,
Endre

Csányi Vilmos

Globális episztemológia kéne

Hosszú életem során sokat vitatkoztam társadalomtudósokkal, akiket nem tudtam rávenni, hogy elemzéseikben biológiai, humánétológia szempontokat is figyelembe vegyenek. Kudarcaim egyik oka nyilvánvalóan az volt, hogy érveléseimet nem tudtam alátámasztani a konkrét társadalmi ismeretek bőséges tárházával. Bandi barátommal, akivel több mint harminc éve tartok gyakori kapcsolatot, ezek a viták teljesen más légkörben folytak. Őt komolyan érdekelte az evolúciós biológia és a humánétológia, mindig hajlandó volt érveléseimet elemezni, és ha valamiben megegyezésre jutottunk az ő hatalmas tudásának kincsestárában mindig talált az absztraktabb érvekhez megfelelő lokális adatokat. Kellemes beszélgetések voltak, és remélem, egy darabig még lesznek. Bandi kedvenc globalizációs témái engem is érdekelnek, mert a humánétológiának még nincsenek elképzelései sem azokról az evolúciós alapú logikai, mentális eszközökről, amelyek segítségével az elemzés egyáltalán megkísérelhető. Az emberi viselkedésről kialakított humánétológiai tudásunk alapja az a 100–150 fős ősi közösség, amelynek tagjai egész életükben folyamatosan együtt éltek, tudásuk generációkon átívelő hiedelmeken és tapasztalatokon nyugodott, kultúrájuk a megmaradás lehetőségeiben fogalmazódott meg. A nyelvhasználattal életmódjuk elképesztően sikeres lett, a kultúrák víziókká alakultak, megjelent az ipar, a kereskedelem, a kommunikáció, és ma a populáció a glóbuszon 8 milliárd körül van. Ez az ugrásszerű változás olyan rövid idő alatt zajlott le, hogy jelentősebb genetikai változások nem történhettek. Ma is egy zárt kis közösség elvárásaival próbáljuk megérteni és kezelni a globalizációt. Bandi ezt tökéletesen értette és elfogadta azt, hogy bármely tudomány felül is közelítjük a jelen helyzetet, korlátozott hierarchiákkal, óriási hálózatokkal és az egyének és a populációk, szándékosan nem közösséget említettem, mert ezek ősi formái eltűntek, interakciója teljesen új, többszintű kapcsolati formák megjelenéséhez vezetett, amelynek működését most kezdjük felderíteni. Megváltozott alapvető megismerő eszközünk a hiedelmek kialakulása is. Az ősi csoportok tagjai egész életen keresztül ismerték egymást, hiedelmeiket a közvetlen tapasztalatokon alakították, generációkon keresztül ellenőrizhették, szelektálhatták azok tartalmi elemeit. Ma a 8 milliárdos emberiség internetkapcsolata egy pillanatok alatt kialakuló, pusztán a kommunikációra és nem a tapasztalatra alapozott változásokkal operáló, hálózatos

hiedelemvilágot hozott létre. Gondoljunk csak a Covid járvánnyal kapcsolatos elképesztő hiedelem fajtákra.

Az ősi hatalmi struktúrákban alapvető szerepe volt a személyes kapcsolatoknak. A mai társadalom hatalmi struktúrái hálózatosak, sokszintűek és számtalan absztrakt tényezőt tartalmaznak, minőségileg új struktúrák jelennek meg. Az ukrán háborúval kapcsolatos összefogás akárcsak ötven évvel ezelőtt elképzelhetetlen lett volna.

Ezekkel az új emberi jelenségekkel sem a társadalomtudományok, sem a biológia nem tud sokat kezdeni, teljesen új episztemológiára lesz szükségünk és olyan nyitott filozófusokra, mint Kiss Endre.

Kedves Vili,

75 éves, tiszteletet tehát még csak félig-meddig parancsoló születésnapomat köszöntő soraid igazi örömet okoztak. Ilyen örömet akkor érzünk, ha minden úgy van, ahogy a szövegben áll, minden úgy igaz, és ami igaz, ráadásul még fontos is.

A kilencvenes évek elején egyik esti rádióbeszélgetésed után döntöttem el, hogy meg foglak keresni, magával ragadott a természet, a viselkedés és az élet ismerete, a tudás szinte érzékelhető érzékisége, anyagisága, amely felé én akkor, mint filozófus a mindennapiság, illetve mindennapi tudat kutatása közben közeledtem. Tehát pusztá megismerkedésünk is betű szerinti értelemben annak jegyében történt, amit Te „evolúciós biológia és társadalomtudomány” kapcsolataként jellemez.

Ez a közeledés három évtized érdekesebbnél érdekesebb beszélgetéseit hozta meg számomra, aki egy elit-gimnázium reáltagozatában végezve elmondhatta magáról, hogy egyetlen kísérletet sem csinált és egyszer sem pillantott bele egy mikroszkópba. Kérdezhettem és Te válaszoltál. Mindvégig és igen sokféle módon dolgoztunk ezen a közeledésen. Egy egész társadalomtudományi, sőt, Isten bocsássa meg, politológiai konferenciasorozaton például Te voltál a rendszeres első előadó, aki a szóbanforgó politikai problematika etológiai dimenzióját feltártad.

Az együttműködés során ért minket egy nyilvánvalóan értetlen és igazságtalan lépés is, amellyel utána már nem törődünk és nem harcoltunk tovább ellene, Valamikor 1993-ban vagy 1994-ben nagyszabású közös projektumot készítettünk kb. 15 tudós számára az etológia és a mindennapiság (mindennapi tudat) közös kutatására. Mivel Neked nagy Intézeted volt, a Te embereid bizonyosan még többet is tettek bele a projektum előkészítésébe, mint én. Beszéltünk szinte minden szakma jeles képviselőivel, aki szóba került, így például pszichológusokkal is. Homéroszi nagyságrendű erőfeszítést végeztünk tehát, ezer és ezer aláírással és pecséttel. Közben elmentünk *Pataki* Ferenc akadémikushoz is, akinek irodájában egy csinos szőke titkárnő fogadott, miközben végig azt is figyeltem, hogyan képes működni az MTA Pszichológiai Intézete egy részben még forgalomban lévő házasságkötő teremben. *Pataki* maskulin határozottsággal fogadott minket, de véleménye nem volt támogató. Arról beszélt, hogy aki túl sok mindennel foglalkozik, az kompromittálja magát (így, sok „r”-et ropogatva). Aki közöttünk ezzel a témával kompromittálhatta magát, az természetesen én voltam. Egyrészt mindig a filozófusok kompromittálják magukat (más tudományokból még nem láttam senkit „kompromittálódni”), másrészt én biztosan már korábban is kompromittálódhattam. Mindenesetre e látogatás után beadtuk a homéroszi méretű pályázatot (amelynek tudományos jelentőségében ma is hiszünk). A történetírás műzsájának tartozom most azzal, hogy a drámai véget is leírjam. Kaptunk 4 (négy) darab anoním, de

szuperlativisztikusan pozitív véleményt. A négy közül egyetlen egyben volt egy alig észrevehető mellékmondat, hogy (nem emlékszem szóról-szóra) „nem vesszük tekintetbe a vallás”-t. Ha lehet hinni a formális ítéletnek (nem lehet!), akkor emiatt nem kaptuk meg a kutatási lehetőségét. Azzal viszont vigasztalhattam magam, hogy ez a kolléga legalább azt nem érzékeltette, hogy kompromittálódhatok (s magammal rántom Vilit is a kompromittálódás örvényeibe). Mindig gondolkodtam az ezt megelőző és az ezt követő visszautasokon. Nem lett volna-e jobb, ha beásom magam és évekig harcolok (esetleg Vilivel együtt) ezért a sokatígérő lehetőségét. De végül is már a hetvenes évek eleje óta ez volt az etológiai magatartásom. Elfelejtettem, ha nem is könnyen, a visszautasítást, és csináltam mást. Arra pedig végképp nem merek gondolni, hogy a humánétológiai és a mindennapi tudat kompromittáló projektuma miatt Jeromos kikerülhetett volna Vili érdeklődésének középpontjából...

Kedves Vili, hosszabb lett a válaszom, mint kellett volna, engedd meg, hogy azzal zárjam, hogy általában irigyeltek engem a barátságodért. Köszönettel és szeretettel köszöntelek,

Endre

Egyed Emese

Les traductions *Du contrat social* marxiste et les décennies du sourire obligatoire en Roumanie

On peut aborder les sujets de réflexion par différentes voies, j'ai opté pour un pluralisme – l'analyse des faits et celui des faits de langage seront complétées par le pouvoir expressif de la musique, de celui du film et celui du contexte politique.

Le professeur et philosophe Endre Kiss (1947) se distingue entre autres par l'intention d'expliquer les phénomènes plus ou moins récents de la société, les courants et les changements de la politique par les outils de la philosophie. Pour lui, les écrits des grands penseurs offrent toujours des bases solides pour la distance qu'il faut prendre lorsqu'on veut comprendre la complexité de notre existence socio-économique. Pour ce savant, les Lumières représentent un point de départ un système de notions et relations qui ne perd pas son pouvoir cognitif:

«La philosophie des Lumières est au sens positif une pratique, à savoir très concrète et multiple. La philosophie des «Lumières» n'est pas une philosophie indépendante, ni une conception philosophique ni un système philosophique, bien que ses contenus attirent l'attention à cause des raisons historiques formulées au sens le plus large, le plus souvent dans une certaine orientation philosophique. La philosophie des «Lumières» n'est cependant pas une idéologie indépendante, autochtone, bien qu'elle accepte, à cause des raisons historiques et avant tout sociales, également des formes idéologiques. La philosophie des «Lumières» est ainsi une très rare et spécifique pratique, simultanément intellectuello-spirituelle et sociale. Personne ne peut s'éclairer seul. On est «un esprit éclairé» en associant cette pratique à d'autres.»¹

Commençons par le sourire

L'optimisme rendu visible est le reflet de la lutte de classe de type staliniste puis de l'expression de l'élan commun exigées par les formations politiques au pouvoir dans

¹ Endre KISS: La notion de „Philosophie des Lumières” et sa spécificité hongroise. In *Korszakok, irányzatok, életművek. Tanulmányok a közép- és kelet-európai felvilágosodásról/Epochen, Richtungen, Lebenswerke. Studien mittel- und osteuropäische Aufklärung*. Réd. Endre KISS et alii. Budapest 2010, [Magyar zsidó szemle könyvek 2], 303–322: ici p. 301.

les pays qui par l'expérience républicaine communiste se sont apparentés politiquement. On ne peut ne pas remarquer le tragique des images ou tout se déroule à travers un sourire général qui ne parvient pas à masquer les problèmes du fonctionnement de la société ni ceux des individus. Parmi les chansons préférées de la jeunesse de nos jours qui en Roumanie ne nie pas une sorte d'intérêt pour ces décennies de totalitarisme (la vie de leurs parents et grands-parents), il faut mentionner une pièce simple mais qui suggère la nature énigmatique des faits. *Cu zâmbetul pe buze, c'est-à-dire – (avancer) “le sourire aux lèvres”*. La pièce rappelle l'atmosphère des années d'une Roumanie isolée et en proie aux formations d'oppression intérieures. C'est un mot d'ordre : lors des exercices militaires il fallait se déplacer le sourire aux lèvres – la phrase s'est répandue dans le monde civile également comme symbole du «bon gré-mal gré».

Youtube: Suie Paparude (clip muzical)

http://www.youtube.com/watch?v=9nYajht_AxA

La chanson créée au début des années 2000 et qui avait été publiée dans l'album *A fost odată*² [Il y avait une fois...] marque la difficulté de réaliser une réelle communication d'idées entre les différentes générations, la masse qui avait fait des compromis n'entend même pas les souhaits et les prédictions des jeunes. Le refrain est: la sourire aux lèvres. La musique est cependant, surtout grâce au rythme soul music qui rend possible une remémoration l'atmosphère des années bizarres de la guerre froide.

Le sourire plus visible et qui réécrit l'image de l'homme naturel de Rousseau apparaît dans le film de Silviu Purcărete (1950) de 2012. Le titre en est *Undeva la Palilula* [Quelque part...au bout du monde].

Youtube: Undeva la Palilula (fragment du film)

<http://www.youtube.com/watch?v=9kl1eATbfWt8>

Le film conçu par le metteur en scène roumain établi à Paris et connu surtout par ses mises en scène de théâtre très originales, catartiques, représente le caractère grotesque, l'absurdité de la vie dans une ville provinciale de la Roumanie de la période du „communisme” dictatorial – surtout les décennies 1960-1980), où la pauvreté générale était masquée par des gestes et des discours optimistes, mensongères.

² Voir: Spotify – A Fost Odată... (2.10.2022)

Idéologie? Ambition globalisatrice? Provocation?

L'œuvre de Jean-Jacques Rousseau intitulée *Du contrat social* paraît dans la traduction de H. H. Stahl. à Bucarest en 1957. La Maison d'Édition Scientifique et l'éditeur, L'institut de Philosophie de l'Académie Roumaine confèrent de la sérieux à ce livre sur lequel, auprès du nom du traducteur on a signalé l'édition originale française également. Le tirage y est communiqué aussi: 10000+150 exemplaires.³ Un des exemplaires que j'ai étudié à la Bibliothèque Universitaire Centrale de Cluj a appartenu à un professeur vivant en région rurale, qui avait marqué son identité de la manière suivante: «Mora Maria prof. ian. 1958 Șarmășel»⁴. Elle a du lire plusieurs fois le livre ou l'emprunter à d'autres aussi parce que des traits de crayon et de stylo-bile marquent l'étude plus ou moins approfondie du texte (considéré semble-t-il un simple recueil d'aphorismes). Un autre exemplaire se trouve à la Bibliothèque de la Faculté des Lettres de Université Babeș-Bolyai, dans la collection Jacquier. Henri Jacquier (1900–1980) a été professeur au chair de Langue et littérature françaises de cette faculté. Le professeur avait signalé l'acquisition du livre juste après sa parution : «HJaquier, Cluj, Noël 1957».

Au bout d'un an, l'œuvre fut éditée en hongrois aussi, cette fois-ci en 1000 exemplaires – également par la Maison d'Édition Scientifique de Bucarest, ayant le titre *A társadalmi szerződés*. Le nom de la maison d'édition apparaît sur la couverture en traduction également: Tudományos könyvkiadó.

Les deux traductions ont à leur origine l'édition française préfacée et annotée par de J.L. [Jean-Louis] Lecercle.

L'auteur et son œuvre attirent l'intérêt aujourd'hui aussi – nous ne mentionons qu'une des traductions roumaines du *Contrat social* parues récemment: *Despre contractul social sau Principiile dreptului politic de J. J. Rousseau, cetățean al Genevei*, traduction, édition soignée et discours intriductif par Lucian Pricop (București, Éd. Cartex, 2021)⁵

En revenant aux éditions des années 1950, et à la question de l'actualité d'une publication pareille ainsi qu'à la liberté de l'expression dans les pays de l'Europe médiane, il ne s'agit pas seulement d'un changement important du temps de guerre en temps de paix. C'est une période de tensions et de menaces politiques. Les années

³ Le chiffre 150 représentant d'habitude le nombre d'exemplaires distribués hors commerce.

⁴ Șarmășel (en hongrois Kissármás) est un village rattaché aujourd'hui à Șarmașu (Șármás), au début du 20e siècle on y a identifié des réserves de gaz naturel.

⁵ La qualité de cette traduction est critiquée avec véhémence par Veronica Lazăr de l'Université de Bucarest: Traducându-l pe Rousseau. Câteva note critice despre o traducere recentă a Contractului social. <https://revistatransilvania.ro/wp-content/uploads/2021/06/Transilvania-5.2021-Laza%CC%86r.pdf> (accessé: 02.10.2022)

1950 signifient entre autres dans l'histoire de la Roumanie une période de pauvreté générale et la réorganisation totale de l'état.

Quelles pouvaient être les causes du choix éditorial ou dans quelle lignée idéologique peut-on insérer le choix de l'œuvre à publier? Comment avait-on conféré le devoir (la droit) de traduire l'œuvre d'un auteur français commentée par un penseur appartenant également à un pays de l'occident?

L'auteur de l'introduction et des commentaires fut en effet un connaisseur de la problématique rousseauiste: *Rousseau et 'art du roman* (Paris, A. Colin, 1969), *Jean-Jacques Rousseau – Modernité d'un classique* (Paris, Larousse 1973) etc. Son œuvre a été saluée par le volume *Modernité et pérennité de J.-J. Rousseau. Mélanges en l'honneur de Jean-Louis Lecercle*. Textes réunis par Colette Piau-Gillot, Roland Desné et Tanguy L'Aminot. Paris, Champion, 2002, 366 p.

Sur le couvercle du livre traduit en roumain on peut lire: „Notre livre vient d'être fait ayant à la base l'édition française de 1956.⁶ Le discours introductif et les notes explicatives ont presque la dimension de l'œuvre proprement-dite de Rousseau. en appréciant les thèses de Rousseau J.L. Lecercle offre leur explication marxiste également.”

Le texte hongrois peut bien s'apparenter à de la variante roumaine qui est paru le premier. Le volume de Imre Mikó (la traduction du Contrat social en hongrois) contient en plus la première traduction hongroise du *Contrat*: celle de 1794, réalisée par Ferenc Szentmarjai, juriste exécuté à Buda (Hongrie) par les agents du gouvernement de Vienne en 1795). Ce volume offre des informations en plus: on y esquisse une brève histoire des traductions roumaines et hongroises du Contrat.

Nous mentionnons ici qu'une deuxième publication (Bucharest, 1758) marque l'intention de rendre accessibles en roumain les œuvres du citoyen de Genève avec les commentaires explicatifs de Jean-Louis Lecercle: *Discurs asupra originii și fundamentelor inegalității dintre oameni* (Traduction de S. Antoniu avec introduction, commentaires et notes explicatives par J.-L. Lecercle).

Les traducteurs

Henri (Henric, Henry) H. Stahl (1901, Bucarest – 1991, Bucarest) – fils de Henri et de Henriette Yvonne Stahl, fut un sociologue, connaisseur de l'anthropologie culturelle, ethnographe, historien et professeur universitaire. Son père travaillait comme sténographe au Parlement de la Roumanie. H. H. Stahl s'était fait un nom dans le groupe monographique dirigé par le sociologue Dimitrie Gusti (1880–1955)

⁶ Le même ouvrage (*Le contrat social* de Jean-Jacques Rousseau avec l'introduction et les commentaires de J.-L. Lecercle) avait été réédité ultérieurement par d'autres maisons d'éditions également.

participant à la plupart de campagnes de recherche organisées par les équipes royale. Il s'est remarqué par la méthodologie dans les travaux de recherches effectués entre 1926 et 1939. Il est considéré le fondateur avec Ion Victor Popa du Musée du Paysan Roumain de Bucarest. Il a été même auteur de films: en sociologie il est parmi les premiers à avoir recouru à la méthode des films réalisés dans des buts documentaires et voulant mettre les fondements d'une archive historique également. Henri H. Stahl est devenu membre du conseil directoire de la Société Européenne de Sociologie Rurale, il est élu membre de l'Académie Roumaine. Lorsque les disciplines telles la sociologie sont devenues des disciplines incommodes pour le système totalitaire, H.H. Stahl a pu changer de profession. On peut considérer son œuvre une exception, vu les conditions de la Roumanie en matière de travaux intellectuels. Le grand sujet de recherche du sociologue Henri H. Stahl fut la typologie des villages et surtout l'étude des villages *devălmaș* où il y avait de la propriété commune et on comptait sur l'implication de la communauté, au cas échéant dans la vie des propriétaires. Par cela, il a projeté la théorie de Rousseau sur les perspectives morales des sociétés plutôt réduites en nombre à la société traditionnelle roumaine et en même temps il a contribué à préparer le terrain pour les décisions économiques les plus radicales du gouvernement (en vue de la réalisation d'une société sans propriété privée). L'égalité économique devant les lois du pays apparaît dans le livre de Rousseau (voir la fin de la première partie, chapitre IX.) Les notes de bas de page formulées par Lecercle réinterprètent la théorie de la propriété de Rousseau. Lecercle veut que l'affirmation de Rousseau du *Projet pour la Corse* soit généralisée et soutient l'idée qu'une propriété d'état grande et d'une propriété de citoyen minimale réalise l'équilibre idéale dans la société.

On y est, Rousseau parvient à fournir un argument en plus pour les décisions stalinistes.

Après 1948, c'est-à-dire la réforme de l'enseignement et la disparition de la sociologie des structures de l'enseignement supérieure, Stahl s'était impliqué dans la «systématisation urbaine» – ce qui signifiait souvent la démolition des quartiers entiers, ou celle du centre historique (voir les exemples des villes comme Brașov, Brăila, Anina, Cugir, Caransebeș, Lugoj, Mediaș, Turda, Vaslui, Timișoara etc.)

L'autre traducteur, Imre Mikó (1911–1977)⁷ un peu plus jeune que Stahl, fut de formation juridique, il avait fait des études en tant que boursier à Paris (1934-36). Il s'est occupé dès les années 1930, de la situation des Hongrois, groupe ethnique de la Roumanie en difficulté après le traité de Versailles (1920) et les changements politiques-territoriaux des années 1940. Mikó s'est impliqué dans la politique en

⁷ Il ne faut pas le confondre avec le comte Imre Mikó (1805–1876), personnage politique hongrois du XIXe siècle.

faveur de cette minorité autochtone. Devenu prisonnier des troupes soviétiques comme personnage civile en 1944, il n'a pu revenir chez les siens qu'en 1948. Il est devenu professeur de russe dans un lycée. Suite aux accusations liées à la révolution de Hongrie (octobre 1956), il a perdu son emploi. Vers la fin de sa vie il a repris son activité de journaliste et de lexicographe.

On peut donc affirmer à juste titre que les traducteurs du *Contrat social* ont été des personnages connus de l'époque et que la censure assez sévère d'ailleurs avait pu être déjoué avec des arguments bien placés.

Le problème fondamental du *Contrat social* tel qu'il est formulé au chapitre VI. Du livre I, peut s'énoncer ainsi, affirme Durkheim dans son livre intitulé *Montesquieu et Rousseau. Précurseurs de la sociologie* (1953): trouver une forme d'association ou comme dit aussi Rousseau d'*état civil* dont les lois se superposent sans les violer aux lois fondamentales de l'*état de nature*. ”⁸

Comment envisager les lois fondamentales en Roumanie en relation avec l'état de nature du discours de Jean-Jacques Rousseau?

L'état civil, la forme d'association spéciale en Roumanie

Après la proclamation de la république en Roumanie les premières élections ont eu lieu Roumanie le 28 mars 1948. Alors la Grande Assemblée Nationale a adopté d'une manière unanime la première constitution socialiste de la République Roumaine.

Il s'ensuivait un travail intensif de législation – sur la prise en possession d'état des usines et des unités économiques, sur la réorganisation administrative territoriale de l'état, sur les plans envisagés pour 5 ans, sur le corps des juges puis sur celui des magistrats.

La constitution de cette période fait allusion à l'égalité des individus : à leur droit au travail, au droit au salaire, au repos, à la sécurité sociale. Pendant la dictature de type soviétique (1945-1990) on doit tenir compte de trois Constitutions: celle de 1948, celle de 1952 et celle de 1965. Celle de 1952 marqua la consolidation de la dictature de type soviétique: *Constituția Republicii Populare Române*⁹ Publiée après la grande assemblée Nationale,¹⁰ la juste première phrase de cette constitution est la suivante: La République Populaire Roumaine est un état des gens travailleurs

⁸ Emile DURKHEIM: *Montesquieu et Rousseau. Précurseurs de la sociologie*. Cette étude, rédigée par Durkheim à la suite d'un cours professé à l'Université de Bordeaux, a été publiée pour la première fois, après sa mort, par Xavier Léon, dans la Revue de Métaphysique et de Morale, t. XXV (1918), 1–23 et 129–161 Montesquieu et Rousseau précurseurs de la sociologie (uqac.ca) 25.o9. 2022

⁹ Voir Ioan SCURTU – Gheorghe BUZATU: *Istoria românilor în secolul XX*. Bucharest 1999. 552.

¹⁰ <http://www.constitutia.ro/const1952.htm> (accédé le 2.10.2022)

des villes et des villages (Republica Populara Romana este un stat al oamenilor muncii de la orase si sate). La Constitution avait précisé dans les paragraphes 80-86 les droits des citoyens. Cette même constitution donnait le droit aux gens de devenir membres des organisations de masse qu'à leur tour étaient dirigées par le parti communiste roumain.

On y parlait de libertés aussi : il est assuré aux citoyens la liberté de la parole, de la presse, des réunions des meetings. Ces libertés ne peuvent être employées pour des raisons contraires avec l'intérêt de l'ordre social socialiste et celui des ouvriers. La sécurité personnelle fut assurée, personne ne pouvait être arrêté sans raison. On sait bien que tous ces paragraphes n'ont pas été respectés. On a adopté en aout 1965 une nouvelle constitution.

Lors d'une conférence du Parti Communiste Roumain en décembre 1967 on a décidé d'harmoniser en matière de personnel le pouvoir directeur de l'état et celui du parti comme organisation: le président pu Parti Communiste Roumain a été élu président du conseil d'État – en même temps les présidents des conseils exécutifs régionaux sont devenus présidents des unités du parti communiste. La fonction de président de la république fut créée en mars 1974. Le discours qui détaillait la nécessité des changements dans la Constitution soulignait le fait que le Conseil d'État allait être dirigé par le président et que le président était censé d'agir au cas où il n'était pas nécessaire de consulter le Conseil d'État. La force politique et économique allait se concentrer dans les mains d'un groupe restreint et on considérait cela d'intérêt national.

La décision du XIII congres du Parti Communiste roumain novembre 1984 parle des directions de développement national selon les directives scientifiques élaborés par le Président Nicolae Ceaușescu et de l'obligation de travailler avec plus d'élan. Je vois la source dans la variante roumaine du *Contrat social*: La jeunesse doit être éduquée dans l'esprit d'un patriotisme sincère.

On peut continuer à lire les paragraphes de la constitution mais la mise en œuvre de ces lois, était la chose plus importante. Le pouvoir ne respectait pas les droits de l'homme et d'un côté essayait d'identifier et de punir ceux qu'il considérait dangereux pour le bon fonctionnement du totalitarisme, d'autre part il a compromis la langue même en démontrant la différence entre la parole et l'événement proprement dit ou entre l'écrit et le subi. La Roumanie et la Guerre froide. A la fin de la deuxième guerre mondiale la Roumanie s'est trouvé parmi les pays vaincus avec toutes les conséquences politiques et économiques qui en découlaient. Sa situation dans la zone d'influence de l' U.R.S.S. s'est avérée être décisive pour l'évolution du régime politique d'après l'an 1947. Le gouvernement a dénoncé la plan Marshall (1947) et devint membre du Conseil d'assistance économique

mutuelle (1949) et a adéré au traité de Varsovie (1955). Pendant le régime de nuance staliniste de Gheorghe Gheorghiu-Dej (1901–1965), le gouvernement roumain a soutenu la position de Moscou dans la crise yougoslave et celle hongroise (1956). Sous la direction du communiste réformateur Imre Nagy (1897–1958), les hongrois ont essayé de mettre fin au système du parti unique et d'obtenir la rupture avec le pacte de Varsovie. Le conflit chinois-soviétique a permis dans les années 1960 à Gheorghe Gheorghiu-Dej de faire les premiers pas dans la déstalinisation de la Roumanie et d'adopter une attitude communiste plus nationaliste. Avec la déclaration d'avril 1964 par laquelle le pays repoussa le Plan Valev lancé par l'U.R.S.S., le gouvernement roumain a cherché des voies pour s'éloigner politiquement du pouvoir soviétique. Aux premières années du régime Ceaușescu, de grandes décisions ont été faites. L'Allemagne Fédérale a été reconnu comme état, on a établi des relations diplomatiques avec l'Allemagne Fédérale, l'Israël; la Roumanie devint membre du Fonds monétaire international et se déclare ennemi de la guerre. Ne participe pas à l'intervention des troupes du traité de Varsovie en Tchécoslovaquie (1968). Mais cette indépendance de l'URSS représentait en même temps la consolidation du communisme qui a évolué petit à petit vers la réactualisation des pratiques stalinistes et l'isolement diplomatique de la Roumanie. Au début des années 1970, comme résultat des visites faites par le gouvernement roumain en Chine et en Corée du Nord, la pratique de la „révolution culturelle” chinoise et le modèle de développement de la Corée se sont retrouvés avec plus d'ampleur dans la politique économique, sociale et culturelle développées sous le régime de Nicolae Ceaușescu. Le mécontentement social augmenté, dû à la crise économique, au culte de la personnalité de Ceaușescu, à la politique démographique et à l'attitude envers le monde rural ont mené à l'effondrement du régime Ceaușescu et en même temps à celui du communisme en Roumanie. Les événements de 1989 ont relancé la Roumanie dans la direction globalisatrice euro-atlantique.

Les thèses du discours politique dans les pays d'Est au 20e siècle se trouvaient pendant les décennies qu'on peut nommer la période de la guerre froide à une distance égale des textes des grands penseurs tels Hobbes, J.-J. Rousseau, I. Kant et les doctrines politiques les plus agressives. En Roumanie, le pouvoir politique n'avait pas besoin de trop de noms de référence de la philosophie politique pour mettre en pratique ce qu'il voulait. On ne faisait pas allusion aux écrits de Jean-Jacques Rousseau ; les noms tel Marx, Engels, Lénine ensuite celui de Nicolae Ceaușescu suffisaient pour décorer les discours de propagande qui envahissait tout. Nous sommes d'avis que la publication de ces ouvrages de traduction (c'est-à-dire la traduction du Contrat social de Jean-Jacques Rousseau en roumain et en hongrois)

est rattachable plutôt à un faible essai de maintenir la relation avec les pays de l'occident à gouvernement de gauche.¹¹

Idéologie et lectures philosophiques

Parlant de la problématique de base du *Contrat social* et en cherchant les débuts de l'idéologie communiste Endre Kiss fait allusion, à l'affirmation de Moses Hess (1812–1875): Babeuf «cette première figure du communisme était immédiatement sorti du sansculottisme. L'égalité, que Babeuf avait en tête était donc une égalité sansculottiste, une égalité de la pauvreté. Luxe, arts et sciences devraient être abolis, les villes détruites. L'état naturel de Rousseau était le fantôme qui hantait les esprits de cette époque.»¹² Le même Endre Kiss parle de la révolution immanente de Rousseau¹³ expression que nous retrouvons dans le langage stéréotypé de l'idéologie communiste en Roumanie de la période de la Guerre Froide. Endre Kiss propose une interprétation des œuvres de Rousseau ou la description positive de l'objectivité philosophique et la philosophie pratique coexistent.

Pour conclure: je pense que les réalisateurs de la Constitution de 1952 ont voulu imiter des passages des Constitutions de la République Française (lesquelles à leur tour doivent beaucoup à l'œuvre du philosophe de Genève dans toutes leurs variantes...). En examinant la date de la publication des traductions du *Contrat Social* en Roumanie pendant les années 50 du 20e siècle, nous nous permettons d'affirmer qu'elles représentaient – par une sorte d'adaptation aux conditions d'un état jeune – plutôt un soutien pour la Constitution de la République Populaire ou Socialiste en vigueur, lié à la tradition littéraire d'Europe.¹⁴

11 Dominique LEJEUNE, Prof Dr Dr: Les années 50 en France, une nouvelle «Belle Époque»? <https://hal.archives-ouvertes.fr/cel-01615653/document> (02.10.2022.)

12 Endre KISS: À propos de la nature sociale de l'homme in *Pro philosophia Évkönyv* 2018, Veszprém 95–104, ici 103. Les phrases citées se retrouvent également en allemand: *Sozialismus und Kommunismus. vom vervasser der Europäischen Triarchie*. In *Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz* herausgegeben von Georg Herwegh, 74–91, ici 84.

13 Endre KISS ouvr. cit. 2018, p. 100

14 Une première variante de cet ouvrage avait été présenté au colloque: *Rousseau, l'Allemagne, et la Guerre Froide (1945–1991)*, Colloque international organisé par Reinhard Bach (Université de Greifswald), Catherine Labro et Tanguy L'Aminot (Université de Paris IV-Sorbonne, U.M.R8599 du C.N.R.S.), À l'Université de Greifswald (Allemagne), du 3 au 5 octobre 2012. Je n'ai pas l'envoyer pour les actes du colloque parus en 2016: *Rousseau et la Guerre Froide*. Genève Slatkine 2016 [Coll. Rousseau Studies 4].

Kedves Emese,

magától értetődik, hogy nagy örömet jelentett üdvözlésed 75. születésnapomra. Szöveged már első pillanatra is különlegesen gazdag, sok minden van benne, amit mindig is elmélyülten akartam tanulmányozni.

Nagyon köszönöm. Remélem, Te is érdeklődéssel fogadod mellékelt válaszomat.

Az eddigi együttműködést is köszönve szeretettel üdvözöllek,

Endre

La légende des Justes

Avec remerciements et amour à Emese Egyed

Le narrativum à propos des 36 Justes dans la tradition juive est aussi d'une exceptionnelle importance dans le contexte de la narrativité éthique. Cette importance n'est surtout pas seulement historique, car elle aurait été en mesure, également sans contexte historique et théologique, également dans sa forme d'origine, de devenir classique et invincible. Elle est issue des livrés sacrés, elle est considérée cependant aussi comme sacrée pour d'autres raisons. Elle thématise le dialogue entre Dieu et l'Homme, et vraiment simultanément par plusieurs canaux, en partie directs et en partie indirects. C'est précisément par son statut sacré, qu'elle fonde aussi une éthique matérielle d'ici-bas.

La sphère du questionnement de *l'Homme tout particulièrement bon et juste* a de tout temps préoccupé la société et l'intérêt des hommes. Les narrations à propos des saints sont tout à fait célèbres, dans lesquelles la narration elle-même contient au même moment la légitimation du sacré. Les saints sont aussi à leur manière des justes et les intermédiaires entre les vies d'ici-bas et de l'au-delà. Le héros aussi, le principe d'héroïsme contient en lui-même la possibilité de l'Homme juste, ainsi qu'également l'extraordinaire force d'âme ou l'héroïque réaction humaine aux défis destructeurs peut démontrer le statut d'exception du Juste.

Selon le narrativum, 36 Justes existèrent et existent sur la terre dans toute génération. Ils ne se connaissent pas et ne savent même pas, qu'ils sont des Justes (*Lamed Wufnik*). S'ils étaient conscients du fait qu'ils sont des Justes, ils mourraient et alors un nouveau Juste renaîtrait à un autre endroit. Leur tâche, de révéler le monde aux yeux de Dieu par leur existence, est à peine compréhensible. Ils sont les piliers cachés de l'univers, ils le sont par le fait que Dieu ne détruit pas l'humanité noyée dans leurs péchés. Sans le savoir, ils sont nos Sauveurs. Même le

messianisme, le millénarisme (chiliasme)¹, pris quelque peu dans un plus large contexte, peuvent même aussi interpréter le personnage de Jésus, dans certains traits, dans ce cercle d'idées.

La narration à propos des Justes appartient cependant aussi au monde d'interprétation du rôle historique de l'Homme, sa vraie nature est au-delà de l'éthique également *historico-philosophique*, et doit être située de ce point de vue involontairement *sociologiquement*. Dans la philosophie de l'histoire, la ruse de la raison, la dualité de la personnalité mondialement historique et préservée, les saints, le césarisme et le bonapartisme sont traités dans la tradition. La légende des 36 Justes est considérée comme *diamétralement opposée* à ces concepts. Il est donc inévitable, qu'également la question de la place de l'Homme dans l'histoire soit toujours posée *lors de la thématization de la narration des 36 Justes*.

Le Juste est une personne charismatique, sans qu'il ne sache rien lui-même, ou d'autres, de son caractère charismatique. Le Juste sauve l'humanité, même cet héroïsme reste cependant inconnu. Ce qu'il réalise ne peut s'exprimer publiquement dans des résultats éthiques, bien qu'ils soient éthiques dans la plus grande mesure. Le vrai visage de l'humanité, de la *condition humaine* de l'Homme se manifeste chez le Juste, ce côté public manque à cette manifestation, ce qui entre autres rend également clair, que le moment de cet aspect public est aussi toujours essentiel à l'éthique.

Dans le Talmud babylonien, mais aussi dans d'autres textes de culte, il peut être aussi identifié historiquement, que l'apparition de ce narrativum fut éliminé par les profonds bouleversements moraux de Babylone. Cette connexion persiste, même si l'universalité de cette narration consiste dans le fait, que les Justes, les piliers de l'existence humaine existent *de tout temps*. Des bouleversements moraux particulièrement gigantesques peuvent se produire à tout moment, même plus, l'existence des Justes ne peut pas être absolument et nécessairement liée seulement à l'existence de ces bouleversements moraux gigantesques.²

Il nous semble, que ce narrativum peut conduire à l'interprétation fondamentale de l'être social. Dans le mysticisme, les contours de l'ontologie sociale deviennent visibles. Nous ne devons surtout pas seulement aller à Babylone, pour rencontrer

¹ Voir par exemple la représentation du Messie „souffrant”: «Alors dans les temps bibliques, l'image du Messie se divise déjà, et au 1er / 2ème Siècle de notre ère est immergée dans la littérature rabbinique-talmudique une seconde figure Messie. Ce n'est que le Messie souffrant. Mais il ne vient pas de David, mais Joseph. Il est le Machia'h ben Joseph. Assez loin moins populaire que le radiant Messie ben David et inclus dans relativement peu de textes, mais la mémoire des souffrances du Messie ben Joseph reste vive au cours des siècles dans diverses branches de la littérature juive, en hébreu, en araméen et textes yiddish dans: Gabrielle Oberhänsli-Widmer, le Messie souffrant dans la littérature juive Judaica: Contributions à la compréhension du judaïsme» (1998), 132-143

² V. *Talmud de Babylone*: Tractate Sanhedrin, Folio 97a

une situation générale sociale, que les membres de la société vivent comme un danger extrême (dans lequel danger ces membres sont aussi impliqués contre leur volonté en tant que participants actifs).

Même si nous ne souhaitons pas projeter ces derniers dangers de l'histoire sur l'histoire mondiale du XXème siècle, il peut être formulé, que de nombreuses communautés et sociétés ne doivent pas vivre si rarement les abysses de leur existence. Aussi bien l'économie que la politique est organisée cycliquement et tout mouvement cyclique atteint de temps à autre son point bas. Concernant l'économie, dans ces cas il s'agit de *crises*, concernant la politique il s'agit de la *dictature* ou de la *guerre mondiale* elle-même. Dieu, s'il doit aussi dans ces cas faire face à la décision de détruire le monde, ne parvient pas dans un cas à une situation, dans laquelle il peut seulement penser, à cause de la vision des Justes, à abolir la sentence attendue en faveur de l'existence ultérieure de l'humanité.

Ainsi, la légende des Justes se révèle en tant que paradigme de l'être social *par excellence*. *Le statut du narrativum reçoit ainsi une tournure particulière. Il ne peut être considéré, au strict sens du terme, comme un fait historique, il ne peut cependant pas l'être non plus de loin en tant que comparaison, métaphore ou symbole. Le narrativum se concentre sur l'essentiel, la narration est immergée dans l'ontologique et gagne ainsi une qualification supplémentaire en tant qu'existence.*

Atteignant cette profondeur, tous les détails de ce narrativum deviennent particulièrement pertinents. Sous l'aspect *éthique*, il est absolument pertinent, que les Justes ne puissent savoir qu'ils sont eux-mêmes des Justes. Une claire conscience éthique et la réflexion s'y rapportant prendraient la spontanéité de leurs actions et ainsi la force d'âme des Justes perdrait aussi sa vraie valeur aux yeux de Dieu. Il en est ainsi sous un aspect *socio-ontologique*. Car la conscience de l'acteur et le savoir des autres à propos de ces faits muniraient le travail des Justes en un clin d'oeil d'un statut social extrême, qui seraient comme contraints, précisément à cause de cette catégorisation sociale, même au sein des plus grands bouleversements et crises, d'agir selon ce statut social et non selon les motifs de leur pure humanité! *Le rôle social éliminerait le charisme des Justes!*

Le nombre 36 a aussi son importance. Nous savons, que – comme il pourrait aussi être normalement attendu – également d'autres nombres ont été pressentis, sans parler du fait, qu'Abraham négocia d'une manière explicite avec le Seigneur combien de Justes seraient capables de sauver, par leur travail silencieux et inexplicite, les peuples tombés dans le péché. D'une autre source, qui ressemble à un représentant du peuple existant comme un rapport, nous apprenons, que les représentants du peuple ont aussi discuté entre eux du nombre suffisant de Justes.

Bien que le nombre 36 puisse être aléatoire³ et bien qu'il soit adapté à plusieurs numérologies purement de par sa nature numérique, il est fondamentalement considéré comme rationnel, tout comme si un raisonnement (que nous n'avons plus à disposition) se tenait derrière leur sélection. Considérant par exemple, que le Judaïsme d'alors était constitué de 12 tribus, ce nombre signifie, que nous (et aussi les représentants, même aussi Dieu) pouvons compter sur trois Justes dans chaque tribu, ce qui est *proche de la vérité et conforme à la réalité. Le message particulier de la légende des 36 Justes fixe les crises les plus profondes, et aussi positivement la condition de valeur et auto-destructrice des sociétés humaines.* Ce cercle atteint à ce stade son point de départ. Ici, nous comprenons comment ce qui est facilement compréhensible peut être le plus complexe et vice versa, comment une histoire transparente apparemment légendaire peut être un narrativum holistique, qui précisément explique la continuation de l'existence dans l'univers. Mais le narrativum des Justes ne se transmet pas seulement par son message, mais aussi par son existence entre Dieu et l'Homme. *Dans son milieu, dans son espace particulier intellectuel et moral, Dieu mène son dialogue avec l'humanité.*

Les Hommes ont besoin de se préparer, dans de nombreux cas, au déclin du monde. Sans humour noir intentionnel, nous pourrions même dire, qu'ils pourraient être eux-mêmes capable de comprendre, dans ces cas, leur propre déclin. Lorsqu'ils lui survivent et peuvent s'en sauver (grâce aux Justes), ils pensent logiquement à ce pourquoi ils ont survécu. Dans ce raisonnement, ils doivent deviner que Dieu les a sauvés. Mais s'ils songent plus avant à la raison que Dieu avait de les garder en vie, ils doivent arriver avec la même conséquence au fait, que Dieu les a sauvés seulement à cause des Justes, qui montrent de ce point de vue les conditions connues de nouveau tout à fait logiquement et appropriées à la situation, car ils ne pouvaient connaître les Justes. Nous avons supposé précédemment, que la légende des 36 Justes est correcte d'un point de vue *socio-ontologique*, nous devons donc dire qu'elle l'est aussi d'un point de vue théologique. Elle ne laisse pas l'Homme reconnaître et comprendre la volonté divine par une *révélation antérieure*, mais pas une réflexion lente. Cette lente réflexion *ne se réalise pas par les prophètes, mais dans les véritables processus de pensée de tout Homme individuel réel. Il s'agit d'un dialogue avec Dieu à propos des abysses du déclin du monde.*

Au lieu d'une réflexion de prophétie – un renversement similaire des relations fondamentales se manifeste aussi dans le *charisme* des Justes. Ce concept jouant à notre époque un si grand rôle appartient à ces quelques concepts, qui peuvent réunir

³ L'interprétation du chiffre 36 est très complexe, dans cet essai, nous ne pouvons pas nous référer en détail aux opinions individuelles.

entre eux inextricablement les contenus *théologiques* et *politiques*. Le charisme des Justes – et ce n’est pas un jeu de mots – est le *multiple contraire* de la définition fondamentale du charisme. D’une part, les Justes sont et restent inconnus, donc personne ne peut les suivre. D’autre part, personne ne peut non plus identifier leur „succès”, leurs „réalisations”. Mais tout cela ne change rien au fait, que les actions et réalisations des Justes soient charismatiques, elles sont inextricablement liées aux qualités humaines uniques. *Les Justes n’ont donc pas de charisme négatif, ce qu’ils ont, est la négativité du charisme positivement défini. Le charisme n’est ainsi pas négatif, la positivité de leurs actes apparaît plutôt dans la négativité de la perception de leur propriété.*

Dans l’interprétation de Hans Jonas, cette propriété du charisme des Justes apparaît, dans le fait qu’il passe de la négativité à la positivité et vice versa, de la positivité à la négativité. L’essentiel de cette interprétation consiste dans le fait, que Dieu n’est pas omnipotent, il ne put pas toujours éviter la victoire du mal. Dieu limita sa puissance déjà à la création, pour pouvoir donner la liberté à l’humanité. Il devient cependant aussi inévitable, que Dieu souffre lui-même de la domination du mal. L’existence des Justes est cependant précisément la preuve, que l’Homme peut cependant avoir la liberté et les Justes font précisément, que *Dieu, lorsqu’il regarde le monde, n’ait pas à souffrir*. Nous devons donc aux Justes, que Dieu ne regrette pas la création. Il met le destin de l’Homme dans leurs mains et (par l’intermédiaire des Justes) l’Homme rend à Dieu leur divine vérité.⁴ Dieu pense et réfléchit. Il doit aussi penser au fait, qu’il met fin à l’existence du monde. Ce rôle supérieur de Dieu est parfaitement *anthropomorphique*, car il montre Dieu comme un homme, qui doit agir, penser cependant longtemps avant sa décision. Qu’Abraham commence un dialogue avec Dieu est dans cette mesure supporté par les moments de la légende, il offre 50, plus tard 45, ensuite 30, 20 et 10 personnes à Dieu, de manière à ce que le monde ne sombre pas.⁵ Dieu agit comme „l’Homme” et la décision en tant qu’action de Dieu nous aide à *comprendre nos actions comme actions humaines*. C’est en effet également vrai pour les humains avec une validité ontologique, qui font seulement le bien à ceux, qui l’on mérité par leurs actions et propriétés, c’est-à-dire, exprimé métaphoriquement, s’il se révèle aussi en tant que „Juste”. *Dieu agit cependant même ainsi, comme les humains.*

De cette manière, la légende des Justes conduit aussi à l’interprétation de „l’humanité”. *La démonstration du véritable concept de l’humanité était considérée comme ultime sens de la légende des Justes*. C’est le devoir, la fonction, que ni la

⁴ Hans JONAS: Le concept de Dieu après Auschwitz. Une voix juive (1984), dans: *Investigations philosophiques et les hypothèses métaphysiques* (st 2279), Frankfurt a.M. 1994, 190-208, 204f.

⁵ Genèse, 18.

philosophie ni l'éthique, mais aussi la pensée discursive ne peuvent satisfaire en elles-mêmes. Le Juste est l'essence de l'humanité, sa vue déclenche chez nous une réelle contrainte d'agir. A ce stade, nous sommes cependant comme Dieu.

Erős Vilmos

Kérdés

*„én túllépek e mai kocsmán
az értelemig és tovább
szabad ésszel nem adom ocsmány
módon a szolga ostobát!”
(József Attila.)*

„A világtörténelem: az ész képe és tette.” (Georg Wilhelm Friedrich Hegel)

“Az ész azzal emelkedik Hegelnél az értelem fölé, hogy felismeri az igazi – ellentmondásos és dialektikus – összefüggést az objektív valóságban és a helyes gondolkodásban az élet és a megfelelő kategóriák és kategoriális viszonylatok látszólag teljesen önálló és egymástól függetlenül létező tárgyai között. Az ész minden aktusa tehát egyúttal megerősíti és megszüntetve megőrzi az értelem valóságfelfogását.” (Lukács György)

„Az ész arra van utalva, ami létrejövőben van, az értelem arra, ami létrejött, így szól Goethe egy mondása.” (Robert Musil)

“...mindaz a szellemi cselekvés az ész, amely által kapcsolatba kerülünk a valósággal, s amely által a transzcendenssel érintkezünk. A többi nem egyéb, mint ...értelem; következmények nélküli társasjáték, amely eleinte szórakoztatja az embert, később fárasztja, végül pedig elkeseríti és arra indítja, hogy megvesse önmagát.” (José Ortega y Gasset)

„Egy olyan képesség jelenik itt meg, amelyik követelésében és valóságában egyesíti egymással az anyagot és a szellemet, az elméletit és a gyakorlatit, és ezt a képességet nevezi Pascal szívnek, vagy karitásznak, Kant, Hegel és Marx pedig észnek (szembeállítva az értelemmel, amely *náluk* ugyanaz, amit Descartes és a racionalisták még ma is rációnak – észnek és értelemnek – neveznek.” (Lucien Goldmann)

Kedves Endre, miért nem tudtuk még megbeszélni ezeket?

Kedves Vilmos,

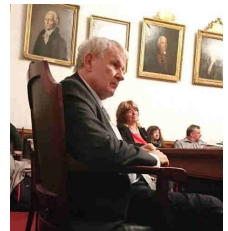
75 születésnapomra küldött üdvözlő gondolataidat nagyon köszönöm.

Az első pillanatra már feltűnik, hogy a gondolatok erővonalai egy irányban rendeződnek el. A jelen valóságot analitikusan megismerő „értelem” és a jövőt, az utópiát és a változást kutató „ész” feszültséget rendezik el. Nem túlzás azt gondolni, hogy éveinkben ez a filozófusok legmélyebb kérdése. A jelen helyzet filozófiai okát viszonylag nem nehéz felmutatni. Helyesen vagy nem, de az ész forradalmi erejét magába szippantotta a marxizmus (ez ténykérdés, s hogy ez helyesen történt vagy nem, ma még csak meg sem kérdezhetjük). Ez az ok. Ezt az okot a végtelenségig lehet (és érdemes) tovább elemezni. Mivel azonban a filozófia (és vele a társadalom) kiengedte kezéből Aladdin csodalámpáját, jó ideig még csak nem is tudja visszaszerezni azt.

Historiográfiai kutatásaid majdnem teljes pontossággal egybeestek az én historiográfiai érdeklődésem megerősödésével, ezért a historiográfiai kutatás sok örömet okoz nekem ezekben az években. Ezt nagyon köszönöm.

Barátsággal üdvözöllek,

Endre

Forrai Judit

Kiss Endre és a sportvilág

Majnem minden férfi életében a sport fontos szerepet játszik, vagy azért, mert míveli is, vagy csak azért mert nézi csupán. Mindenképpen csapatépítő, közösségformáló szerepe van, mert egy közösségbe tereli a férfiakat, akik szent büvölettel, teljes átéléssel képesek nézni, nota bene visszamenőleg a legapróbb részletekig egy-egy gólhelyzetet rekonstruálni, polemizálni a meccsről és magáról a foci ethosáról, elemezni csontig a vélt küzdő akaratot is, az ellenfelet, a bírót, a közönséget és az egész világot ezen a szemüvegen keresztül, legyen az foci, tenisz, kézilabda vagy bármi, de oltárra lehet helyezni a sportot, mint az „eget és minden seregit.”

Jelen esetünkben, az ünnepektől KISS Endrénél hatványozott szerepe van a sportnak, elsősorban a szoros családi hagyományt tisztelő és követő tenisz, amelyet még anyatejjel szívott magába (de tudós apja is szoros barátságban volt a tenisszel), szinte 0 évétől. Nagyon fiatalon egyesületi életet élt, ahol megtanulta a sportszerű viselkedést, a mindig fegyelmezett csapat-játékot. Valójában Endre egy nagyon jó tenisz-katona, aki mindig helytáll, sohasem a könnyebb végén fogja meg az ütőjét. Ő biztos, hogy fagyban, 50 fokos melegben, betegen, friss műtét után, netán két konferencia között beugrik, ha játék, vagy meccs van, többnyire villamoson olvasva, egy edzést sem kihagyva. És szinte kivétel nélkül a teniszre menet és jövet, mintegy különleges kegyelmi állapotban olyan könyveket – olcsó száz, most már 2-300 forintos könyveket olvas, amelyek nem tartoznak szorosan az általa művelt tudományokhoz, hanem mintegy az agya gyrusait is tornáztatja, frissíti olyan témákkal-könyvekkel, amelyeket amúgy nem olvasna, de a kétirányú tenisz úton a mindig szigorú önkontroll alól ennyit engedélyez magának, mert rettentően szigorú önmagához. Ez maga a tobzódás, hozzá tartozik a beütögetés rutinjához, a szabályszerű agyi tornához, annak szellőztetéséhez. Így lesz egyszerre gyakorlati és elméleti az edzés.

Kedves Endre gratulálok a jubileumi születésnapodhoz és kívánom, hogy maradj ilyen sportszerű, örök játékos, családod, barátaid, tanítványaid és tisztelőid örömeire.

Judit

Kedves Judit,

nagyon köszönöm soraidat, a tenisz valóban második élet, amelynek az első élethez nagyonis sok köze lehet. Csak a két véglet emelem ki: egyrészt a második élet segít fenntartani az első életet fizikailag, erre egyáltalán nem csak 75 táján lehet szükség. S a másik véglet: számolatlan embert láttam (köztük igen sok nőt is), akik a teniszpályán harcolták ki maguknak azt az önbecsülést, amit a társadalom másutt valamiért megtagadott tőlük.

Ami a százforintos könyvek átszellemült olvasását illeti a villamoson, alig van eset, hogy ne sajnáljam a mai gyerekeket, akik már nem olvasnak. Én sokszor ugyanazt a boldogságot élem át a villamoson, mint tíz éves korom táján.

Köszönöm a 75 éves egzisztencia egy pontos leírását, szeretettel üdvözöllek,

Endre

Földes György

A parkban, az időtlen időben

Ketten ülnek egy padon a Paradicsomban: Marx és Nietzsche. Arra jön egy valós kinézetű magyar filozófus. Örül a találkozás sikerének. Kérdezi őket, hogy kerültek fel ide, azt hitte a Pokol legmélyebb bugyraiban talál rájuk.

Na, ez sem kisebb csoda ahhoz képest, hogy néhány perce itt téblábolsz körülöttünk. Külön engedéllyel jöttem – szúrta közbe a filozófus. Tudtunk rólad, de arra nem számítottunk, hogy ide is követsz minket - jegyezte meg Nietzsche. Már a Mennyszágot is elérte a globalizáció? Te lennél az előőr?

Na jó, ha már itt vagy, egye fene, válaszolunk a kérdésedre- szólt Marx. Neked köszönhetjük, hogy itt vagyunk. Előtte a Pokol és a Purgatórium között ingáztunk az Úr kénye-kedve szerint. Lehet, hogy nem kellett volna őt ópiumtermesztéssel vádolni, meg azt terjeszteni róla, hogy meghalt a drogháborúban. Érthető, ha ezek után felmérte magát.

Így mentek a dolgok, amíg valaki a kezébe nem nyomta a könyveidet. Nem egykönnyen, de átrágtá magát rajtuk. Meglepve látta, hogy mint az elméletalkotó és értelmiségi ideáltípus megtestesítőit egy kalap alá tereltél bennünket, a két ellenségét. Legalább nem kell két fronton harcolnia. Azt is észrevette, hogy a modernizáció, a racionalizmus és az emancipáció ügyében is egymás mellé soroltál bennünket. Te aztán igazán tisztában vagy vele, mennyire rajong az Úr a felvilágosodásért. Gondolta: elég büntetés lesz az nekünk, ha szembesülünk a nem létezőnek nyilvánított túlvilág Föld feletti részével is. Így aztán békésen beszélgetünk, mi mást tehetnénk a harmónia e földöntúli, térfigyelővel felszerelt világában, jópofát vágunk mindenhez.

Egyébként Te meg ne csatangolj erre, mert a végén még ideje korán itt ragadsz. Menj vissza a másik világba, még sok dolgod van ott.

Kedves Gyuri,

nagyon köszönöm soraidat, amelyek nemcsak összességében okoztak kivételes örömet, de amiatt is, mert egy nehéz életű magyar filozófust az elképzelhető legjobb társaságba helyeztél bele (Marx és Nietzsche mellett ebben a Klubban már csak – rajtam kívül! – a Jóisten lehetett rendes tag). Hát ez nem akármilyen! A magyar értelmiségi különben is szenved attól, hogy nincs benne a legjobb társaságban (bár én az ilyen szenvedést hála Istennek ötven éve levettem magamról).

A legőszintebben gratulálok az Általad kikevert *bulgakovi* freskóhoz.

Bulgakovnál csak az *Ördög* teljhatalma segíthetett az embereken, Nálad csak az *Istené*. S még azt is dialektikusan. Csak a maguk paradicsomi büntetésében lehetett Marx és Nietzsche az, aki, éppúgy, ahogy csak Woland asszisztenciájával lehetett a Mester az, aki. Büntetésként kapták, amit jutalomként kellett volna megkapniuk. Mert milyen sors várt volna rájuk, ha kívül maradnak a valóságosan létező (szerintük persze nem létező) paradicsomon? Marx a hálás emberiség tudatában obszcén torzonborz felbújtóként élne tovább, akinek a nevét rendes polgárok (köztük az egykori MSZMP 800 000 tagja + családtagok) még véletlenül sem ejtenék ki. Nietzschét a hálás utókorban elsősorban egy új, demokratikus-rabszolgatartó társadalom ünneplné, amelynek elitje önmagát minden további nélkül „Übermensch”-nek nevezné ki.

Ez a „valós kinézésű” magyar filozófus (a „valós kinézés” természetesen kissé gyanús terminus) sajnos már nem „előhírnöke” a globalizációnak, az öreg Joe például már semmire sem emlékszik, de erre az egy szóra igen.

Kedves Gyuri, folytatni fogom a töprengést kiváló összképeden, s kívánom, hogy jóval hosszabb idő és több késleltető mozzanat után érd el a 75 évet, mint én.

Baráti szeretettel,

Endre

Fülöp József

Köszöntés

1996-ban egy egi kirándulás alkalmával tettem szert Kiss Endre első Nietzsche-monográfiájára. Az előszó eredeti, emphatikus hangütése arra ösztönzött, hogy áthallgassak az ELTÉ-re. Miután sikerült felülkerekednem az adminisztratív viszonyosságokon, a következő négy évben rendszeresen látogattam előadásait és szemináriumait. Az első időben jóformán mikrofilológiai Nietzsche-elemzéseket hallottam tőle, azután Lukács nagyszerű kritikai olvasatát (máig nem tudom máshogy olvasni *Az ész trónfosztását*, vélhetően nem is kell), később tudományfilozófiai fejtegetéseket többek között Lakatos Imréről (ez akkor ritkaságszámba ment). Megtisztelt azzal, hogy egy német Hegel-kutató előadására külön meginvitált. Emlékezetes nemcsak az eleven, szellemes, néhol pikírt észjárás vagy a heurisztikus tudásátadás kölcsönös öröme, hanem a kollegiális viszonyulás is, ami egy egyetemi hallgató számára kiváltképp értékes – és máig becses. Sorjában áttanulmányoztam elérhető önálló és szerkesztett köteteit a szecesszióról, Broch életművéről, a 20. századi magyar filozófiáról és gondolkodásról. Déry- és Marx-kötetét már ajándékként kaptam meg tőle. Amennyire meg tudom ítélni, filozofálása ma is tetemrehívás, azaz soha nem tét nélküli, de mindig vitakész, egzisztenciális tanúságtétel, nyomdokában az általa legnagyobbra tartott gondolkodóknak.

Kedves Tanár Úr, kedves Endre! Szeretettel köszöntelek születésnapodon, és töretlen munkabírást, mi több, alkotókedvet kívánok!

Kedves Kolléga, kedves Jóska,

soraidat nagyon nagy örömmel olvastam és olvasom.

Őszinte nyitottságodat és érdeklődésedet mindvégig érzékeltem, és ennek energiája természetesen áramlott vissza a mindenkori előadásba. Örültem azért is, mert bizonyos dolgokat ki kell mondani (még ha azok véletlenül pozitívak is). Maradandó emlékem az a jó hangulatú és tartalmas találkozás is a Károli Egyetemen Csengével és Veled, amikor egy nagyobb diákcsoportnak beszélhettem Nietzschéről úgy, hogy előtte olyan kiválóan foglaltad össze a beszélgetés előtt pályafutásomat, hogy nem tehettem mást, és elkértem Tőled azt a Bevezetőt, ami Tudományos Életrajz számba ment.

Leginkább mégis annak örülök, hogy érzékeltetted, hogy a filozófiáról való minden beszéd aktuális harc az igazsáért. „Tetemrehívás”-nak nevezted, s ez valódi litalálat.

Harc először azért, hogy együtt megértsük magukat a gondolatokat. Hiába értettem meg valamikor egy gondolatot, ha nem tudom az előadás alatt magam is újra átélni, a hallgató nem fogja megérteni az én egykori megértésemről szóló száraz beszámolót. De harc azért is (ami elvileg látszólag nem is lenne szükségszerű), hogy megvédjük az igazat a rossz interpretációktól, amelyeknek csak kis része tekinthető őszintének. A legtöbb rossz interpretáció ugyanis célzatos. mert az igazságtól való félelem hatalmas erő. Tegnap olvastam, hogy Leibniz halála után egész kéziratoss életrajzát lefoglalták, mert arra gondoltak, hogy amúgy is kéziratoss munkáinak dzsungelében „államtíkokat” fognak találni. A közismerten áttekinthetetlen konvolutumot azután az „átvizsgálás” után feltehetően még áttekinthetlenebb állapotban adták vissza, 80 kötetre tervezett Kritikai Kiadása 2022-ben még a 20. kötetnél tart. De létezik még egy harmadik harc is, mégpedig az ellen a közszellem és társadalmi kommunikáció ellen, amely szerint az embernek nincs szüksége arra, hogy megismerje az igazat, s ilyennel lehetőleg ne is foglalkozzon.

Biztos vagyok abban, hogy kiválóan tanítasz, s remélem, egy-egy újabb fontos írásoddal is találkozni fogok.

Baráti szeretettel,

Kiss Endre

Garaczi Imre

A „labirintusi sorsfonalak” és a „szorgalom dűhe”

Szeretettel Kiss Endre 75. születésnapjára

Kiss Endrét 1984-ben ismertem meg az ELTE Bölcsészkarán, ahol a filozófiai előadásait hallgattam. Nem hagyományos, narratív-mesélős oktató volt (sőt feltűnően távol állt tőle a polgaz-tudszococ-történelmi-materialista személet- és beszédmód), hanem minden előadásában egy-két filozófiai problémát állított a középpontba, a maga meditatív megközelítésében, s ugyanúgy, mintha Párizsban, Londonban vagy Heidelbergben adná elő. Hihetetlenül széles olvasottsággal, káprázatos memóriával és újszerű megközelítésmódokkal érvelt. A kilencvenes évek elején már a Veszprémi Egyetemen dolgoztam, és meghívtam Endrét, a frissen alakult filozófiai bölcsészklubomba első előadónak. Az előadására azóta is sokan emlékeznek, emlegetik, mert a témája – „Miért éppen Nietzsche?” – újszerűen mutatta be a viharos életű német gondolkodó pályáját. (Az előadást az eredetileg tervezett helyszín helyett egy nagyobb teremben kellett megtartani, mert több, mint százan voltak kíváncsiak Endrére és Nietzsché-re). Innen szorosabbá vált kapcsolatunk, s könyvkiadóként megjelentettem Endre műveit, közös kutatásokat végeztünk, gyakran adott elő az általam rendezett konferenciákon. Támogatója volt a Pro Philosophia Füzetek folyóiratunknak, s nem akadt olyan találkozásunk, ahol, akár történeti, akár jelenkori filozófiai, szociológiai vagy társadalomelméleti gondolatfutammal meg ne lepett volna, amelyek közös nevezője Endre eredetisége volt. Mindezekért is vállaltam Hudra Árpád szerkesztőtársammal, hogy Endre 70. születésnapjára összeállítunk egy köszöntő kötetet, amely nagy siker lett, és a címe méltón jellemzi Endre – most már – ötven esztendő pályája egyik fókuszát: FOGALMAK HARCA.

Kedves Endre!

Gratulálok a háromnegyed évszázad teljesítményéhez! Jó egészséget és programalkotó, további sikeres évtizedeket kívánok! Vezesd tovább a labirintusi sorsfonalakat a szorgalom dűhével!

Kedves Imre,

75 éves születésnapomra írt köszöntésedet nagyon köszönöm. Nagyon örülök és nagy zavarban is vagyok.

Már régen kollégám vagy és közeli barátom, akivel öröm együttműködni, hiszen nemcsak a fogalmak “harcolnak”, de harcolni kell sokszor egy kiadványért, egy konferenciáért, egy termékeny együttműködésért, és más olyan dolgokért is, amelyekért jó esetben nem kellene küzdeni.

Majdnem kereken ötven éves voltam, amikor megírtam Neked a *Pro Philosophia* könyvsorozat első darabját Hermann Broch-ról, 70 éves, amikor Hudra Árpáddal megszerkesztettél születésnapomra egy maradandó köszöntés-kötetet, a *Fogalmak harcát*.

Még ennyi év után is nagy örömet okoz azonban, hogy felidézted filozófiai előadásaimat, amelyek létem egyik fontos egzisztenciális megnyilvánulási formái voltak (és azok ma is). Minden előadás harc is volt. Először azért, hogy együtt megértsük magukat a gondolatokat. De harc azért is, hogy megvédjük az igazat a rossz interpretációktól, amelyeknek csak kis része tekinthető őszintének. De létezett és létezik még egy harmadik harc is, mégpedig az ellen a közszellem és társadalmi kommunikáció ellen, hogy az embernek nincs szüksége arra, hogy megismerje az igazat, s igazság-gyanús dolgokkal lehetőleg ne is foglalkozzon.

Kedves Imre, tudod, hogy ötödik évtized felé haladó együttműködésünkről lassan regényeket lehetne írni (a *Pro Philosophiáról* például, amely egyik legfontosabb orgánomom volt). Ez lehetetlen vállalkozás lenne. Ezért azzal a bizonyossággal köszöntelek, hogy igen régen már harcos-társak is vagyunk, és mint ilyenek, kívánok Neked sok sikert és további lendületet,

Endre

A. Gergely András

„A differenciagondolkodás felemelkedése hosszú és történetileg mind a mai napig nem minden részletében tisztázott folyamat. E processzus önmagában is tudásszociológiai élmény, de egyben már tudásszociológiai probléma is. A létezőkötöttség ugyanis *fundamentális* meghatározása volt a tudásszociológiának. A tudásszociológia a létezőkötöttségre épült fel. Annak megingása szorosabb értelemben nem is új tudásszociológia, de teljességgel új paradigmákat hoz létre. A tudásszociológia a gondolkodás szerkezetének megváltozásával foglalkozik, s csak igen ritkán kerül sor magának a tudásszociológiának ilyen mérvű paradigmaticus kicserélődésére. Ezzel együtt az ideológia, tudásszociológia és ideológiakritika a létezőkötöttségi paradigma hegemoniájának megingása után is működik, a kérdés csak az, hogyan helyettesítik a meghaladhatatlannak tűnő létezőkötöttségi paradigmát és egyáltalán, hogyan reagálják majd le a differencia-gondolkodás heurisztikus tehetetlenségét”. <http://www.restancia.hu/filo/kisse-mannheim-marx.html>

Ha már egyperces és Kiss Endre, hadd legyen egysoros kiegészítem: a létezőkötöttségi paradigma is túlél, mint Pöcök az Örkény-egypercesben!

Kedves András,

75 éves (már tekintélyt parancsoló, ugyanakkor még kissé átmenetinek is számító) kerek évfordulómra írt soraidat nagyon köszönöm. Az első ember, akinek 75 éves köszöntésére élesen emlékszem, Kodály volt, én akkor nagyjából tíz éves lehettem, s egyszerűen elképzelhetetlennek tűnt nekem, hogy valaki ennyi idős lehessen.

Egyperces novellád két szempontból is az elevenembe vágott, miközben egyfajta jól kivitelezett karate-ütés is, hiszen biztos lehetsz abban, hogy a benne felvetett két fundamentális és számomra meghatározó problémára kizárólag 2-300 egyperccsel tudnék válaszolni.

Az egyik a filozófiai nyelv érthetlenségnek kérdése. Fiatal koromban úgy gondoltam, hogy a filozófiai szöveg olyan típusú, mint az irodalmi, mindenki végső soron meg tudja érteni. Ma már látom, hogy a filozófiai nyelv nem irodalom, de a jó célért azért annyit mindig megteszek, hogy amit gondolok, a számomra lehetséges legérthetőbb módon írom meg. Én megteszem, amit tudok. Ettől még csak viszonylagosan tudom megkönnyíteni a szöveg megközelítését. Külön szerencse, hogy eközben az irodalmi nyelv is a megtervezett káosz állapotába jutott, ahol ráadásul még nem is teszik meg mindig azt, amit én a filozófiai nyelvvel megpróbálok.

A másik a létezhőköttségből való kilépés. Nagy fantáziát láttam a posztmodernben, igazi nagy korösszefoglalóját elsősorban az 1989 utáni világnak, az azonosság és a differencia új szimbiózisát, egyenesen szintézisét véltem felfedezni. Mint 1989 után szinte mindent, az új szintézist is kicsavarták annak az emberiségnek a kezéből, aki azt hitte, hogy véglegesen kitört a jó világ. Ezért nem a létezhőköttség új mutációja jött létre, mint új eredmény, de még a létezhőköttség kultúráját és gyakorlatát is elfelejtjük.

Kedves András, olyan híreket hallani, hogy problémák vannak az egészségeddel, kérlek, oszlasd el ezeket egy-két újabb antropológiai szöveggel.

Köszönettel és barátsággal,

Endre

Annett Gröschner

Boulevard Saint Michel, Ecke Boulevard St. Germain

Im Spätherbst 1991 ging ich nach Paris. Drei Jahre vorher wäre mir das noch unglaublich erschienen, Frankreich war auf einem anderen Planeten, unerreichbar für mich. Nun war es eine Rettungsinsel. Im westlichen Deutschland hatte niemand auf uns aus dem Osten (eigentlich die Mitte Europas) gewartet, wir waren zweitklassig, zuviel, übrig. Unsere Abschlüsse wurden lange nicht anerkannt. Also hatten die Professorinnen und Professoren an der Universität Paris VIII Saint Denis eine Idee: Der französische Staat erkannte unsere Abschlüsse an und wir bekamen die Möglichkeit, in Paris ein erweitertes Diplom zu machen. Dieser französische Abschluss war dem in der Bundesrepublik gleichgestellt. So konnten wir durch ein Nebenglass diplomiert in den Westen schlüpfen. Für mich ein bis heute wunderbar anmutender Akt der Solidarität.

Ich ging also nach Paris, um Germanistik zu studieren, eine Absurdität, die sich als Glücksfall herausstellte, hatte die Uni doch die beste Bibliothek der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur und die belesensten Lehrkräfte, denen der im Westen Deutschlands vorherrschenden Dünkel fremd war.

Dort lernte ich Endre Kiss kennen, auch er eingeladen von der Germanistikfakultät. Wir einigten uns auf ein Café auf dem Boulevard Saint Michel, Ecke Boulevard St. Germain. Ich glaube, das Café hieß Saint Michel. Heute existiert es nicht mehr, vielleicht weil der Kaffee dort preiswerter war als in den berühmteren Cafés der Gegend.

Wir waren beide arm, Endre Kiss mit der falschen Währung und ich mit der richtigen, aber ohne Einkommen. Unser Geld reichte immer nur für einen Café au lait, den wir über Stunden streckten, weil wir uns viel zu erzählen hatten.

Ende Kiss ist einer der klügsten Menschen, die ich kennengelernt habe und ich bedaure, dass wir danach nur noch selten die Zeit gefunden haben, in irgendeinem Café dieser Welt über dieselbe zu reden und bedanke mich, dass er mich immer wieder bestärkt hat, an meinen literarischen Texten zu schreiben.

Liebe Annett,

es ist eine der schönsten Überraschungen für mich, dass Sie auf die Einladung meiner Freunde reagiert haben. Diese Zeit in Paris waere wert, wirklich enzyklopaedisch oder gar polyhistorisch (!) aufgearbeitet zu werden. Eine ganze literarische Enzyklopaedie steht also aus.

Für mich war es zunaechst ein weiterer und massiver Schritt in die Grosse Welt, in der ich schon damals nicht wenige gute Freunde und neue Kontakte hatte. Paris ist für einen ungarischen Intellektuellen (wie Sie wissen, weil Sie lange auch in Ungarn gelebt und darüber auch ein praechtiges Buch geschrieben haben) eine Welt der Verzauberung, auch Saint Germain, wo wir gemeinsam waren und wo – gerade wie Endre Ady es beschrieb- die kleinen fallenden rötlichen Herbstblaetter dicht kreisend um mich herum geflogen sind. Es war im Schönen unvergesslich, aber auch die Tragik kam mir damals in die Naeh. Ich war eingeladen nach Jacques Le Rider zu einem Abschiedessen, wo wir wahrscheinlich die weiteren Plaene beprochen haben sollten. Ich musste dann dieses Abendessen wegen eines plötzlichen familiaer Problems verlassen, ich tat es sehr gut, das Leben stellte mich vor dieses Dilemma, meine weitere Zusammenarbeit mit den Germanisten an der Paris VIII verflüchtigte sich, obwohl ich von Jacques Le Rider sehr viel Freundschaft und Unterstützung bekommen habe, er hatte ansonsten damals auch weitreichende kulturdiplomatische Ziele im post-kommunistischen Raum.

Es war also eine ganze Enzyklopaedie und in ihr spielten Sie eine einmalige Rolle.

Sie kamen direkt von der DDR. Gott sei Dank, ich kannte die DDR gut, ich liebte sie auch, über das Alternativschicksal der Ungarn und der DDR-Deutschen habe ich auch geschrieben. So konnte ich – obwohl es sicherlich unbescheiden klingt – Ihre Besonderheit gleich erkennen und schaezten. Sie brachen unter dem Eindruck von Paris überhaupt nicht zusammen („der Westen-Schock, der damals in Ungarn ein viel diskutiertes und reales Phanomen war). Sie blieben Sie selbst. Sie waren „vagány” (ich hoffe sehr, dass Sie sich an dieses ungarische Wort noch erinnern), mutig, selbstaendig.

Plötzlich bildeten wir in diesem bunten Panorama eine selbstaendige Gruppe. Wir verstanden einander ohne viel Worte, ich schaezte ihre starke Identitaet sehr.

Spaeter las ich Ihre Bücher. Die, welche ich las, haben mir alle sehr gefallen, ich hielt sie sofort von internationalem Niveau. Über den „Moskauer Eis” habe ich auch mit grosser Freude geschrieben, mit dem „Walpurgistag” bin ich im Verzug, obwohl ich seinen „Polyhistorismus” ganz besonders schaezte.

Ich danke nochmals für Ihre Zeilen, wünsche Ihnen viele neue Romane und mir die notwendige Zeit, über sie schreiben zu können und in einem Café mit Ihnen zu sitzen.

Sehr herzlich,

Ihr

Endre Kiss

Hell Judit

Születésnap i köszöntő

A legnagyobb tisztelettel és kollegiális-baráti szeretettel köszöntöm Kiss Endre Professzort 75. születésnapja alkalmából!

Egy hosszú és igen termékeny oktatói - kutatói pálya, mint amelyet Tanár úr mondhat magáénak, rendkívül gazdag tárházát kínálja az ünneplők számára annak, hogy – ugyan a megadott, és érthető módon szűk idő- és terjedelmi korlátok között – ki-ki az életmű számára leginkább fontos, érdekes, inspiratív vagy emlékezetes mozzanatait kiemelje. Azt gondolom, hogy e tekintetben mi itt mindannyian a bőség zavarával kell megküzdjünk.

Személy szerint e jeles alkalomból szívesen és örömmel idézem fel az 1980-as éveket, amikor legelőször vehettem részt Kiss Endre tanár úr szemináriumain, akkoriban a Pollack Mihály téri Festetics palotában működő Filozófiaoktatók Továbbképző Intézetében. Pályakezdőként – filozófia szakos tanári diplomával a zsebemben – oda iskolázott be az akkori minisztériumi főhatóság. S bár időközben már jelentősen előre haladtam az ún. kisdoktori dolgozatom írásában, mégsem tettem kísérletet arra, hogy megkerüljem a vonatkozó tanulmányi kötelezettséget. Jól döntöttem: az ELTE további, számos neves oktatójánál végezhettem tanulmányaimat (Bacsó Béla, Boros Gábor, Bayer József, Orthmayr Imre, Pléh Csaba és mások.) Kiss Endrével sok alkalommal volt módom magyar filozófiatörténeti tárgyú, a Dualizmus korának eszmetörténeti vonatkozásait is tárgyaló dolgozatom témájáról közösen gondolkodni, s azt mondhatom, ezek igen termékenyítő beszélgetések voltak számomra. Végül egyetemi doktori disszertációm egyik opponenseként őt kérték fel. Máig hálás vagyok neki részletekbe menő, tartalmas, előremutató és szakmailag elfogulatlan bírálatáért.

Legalább ilyen fontos volt többünk számára az ún. Miskolci Műhely munkájának vezetésében való közreműködése Hársing László professzonnal együttesen. A Miskolci Egyetem (akkoriban Nehézipari Műszaki Egyetem) újonnan alapított Filozófia Tanszékének (1985) első nagy kutatási témája a magyar polgári etikai gondolkodás történetének vizsgálata volt a második világháborúig. Kiss Endre tanár úr ehhez kapcsolódóan német szakszöveg-olvasási kurzust vezetett egy, a pozitívizmus és újkantianizmus témakörben frissen megjelent, akkoriban igazi újdonságnak tekinthető és igen terjedelmes monografikus munka bázisán (K. C.

Köhnke), és kandidátusi disszertációink írásában is jeles tutorként segített bennünket.

Rendszeresen megtisztelt a 90-es években politikaelméleti tárgyú, a posztoszocialista rendszerváltás lényegi tulajdonságait feltáró-elemző, igen alapos előadásával a Miskolci Nemzetközi Nyári Egyetemek rendezvényein is.

Kiss Endre professzor munkássága nemzetközileg is ismert és magas szinten elismert, ha jól ítélem meg, mindenekelőtt német nyelvterületen, különösen Fichte, Hegel és Nietzsche munkásságának elmélyült és neves magyar kutatójaként.

Szenvedélyes munkaszeretete, nagy munkabírása, teljesítményorientáltsága mellett fontosnak tartom kiemelni, hogy igen korrekt, tisztességes, hivatásának élő, jó és kedves embert ismertem meg benne.

Kedves Professzor Úr, kedves Endre!

Isten éltesen jó erőben, egészségben, alkotókedvben még nagyon sokáig!

Kedves Judit,

kedves és egyben igen pontos soraidat nagyon köszönöm ezen a különös, 75 éves jubileumon. Éppen most éljük azokat az éveket, amikor a 75 év teljesítése részben még történelmi tett, részben pedig már nem is igazán az.

Soraid visszaröpítettek a nyolcvanas évekbe. Felidéztek azt a dinamikát és számos kezdeményezést, ami a nyolcvanas évek egész társadalmát jellemezte. Visszapillantva e dinamika és lendület említésekor feltétlenül hozzá kell tenni, hogy ehhez annak az egész társadalomnak a „beavatatlansága” is kellett, amelyik szinte az utolsó pillanatig nem volt tisztában az állami eladósodás problémájának teljes kihatásaival, nem érzékelte, hogy körülötte már cserélik az állami és társadalmi lét kulisszáit. Ami engem személyesen jellemzett, az volt, hogy én legkésőbb 1985 márciusától, de legkorábban 1979-től már többé-kevésbé tisztában voltam azzal, hogy lesz valami olyasmi, amit rendszerváltásnak fog definiálni *Kelemen Jimmy* a Magyar Televízió késő esti beszélgető műsorában, szembeállítván azt a „modellváltás”-sal, amit a riporter még szeliden erőltetni próbált. Ez a tisztánlátásom azonban nem akadályozott abban, hogy a nyolcvanas évek lendületét figyelmen kívül hagyjam. Egyszer érdemes lenne ezt a különös pezsgést önállóan is feldolgozni.

A mi közös projektumaink (Veled, Veres Ildikóval és Mariska Zolival) szememben ennek a sajátos nyolcvanas évekre jellemző dinamikának történelmi méretekben is kiváló példái. Kezdődött ez a pesti előadásokon (a filozófia-stúdiók különböző változataiban), majd, ahogy írod, folytatódott egy konzultációnak nevezhető sorozattal, amelynek érdekében egy ideig rendszeresen jártam is le Miskolcra. Én is szívesen említtem meg ebben az összefüggésben Hársing László nevét, aki kiválóan fogta össze ezt az kutatási sorozatot. S ha már a lendület szót annyit használtam, ez a lendület még belefutott tudományos minősítéseitek sorozatába is.

Én is valóban szívesen emlékszem vissza a 90-es évek Miskolci Nyári Egyetemére, a szervezés kedves hangulatára és csak sajnálni tudom, hogy szabad és plurális szellemű konferencia-sorozat nem folytatódott.

Még egyszer köszönöm kedves soraidat, s azzal a gondolattal zárnam, hogy vannak dolgok, amiket el kell nyilvánosan mondani, még akkor is, ha azok pozitívak.

Szeretettel,

Endre

Hervainé Szabó Gyöngyvér

A Kodolányi János Egyetem tudományos rektorhelyettese (1998-2000)

A történelem végétől a Kreml toronyórájáig: Kiss Endre és a globalitás filozófiája

Kiss Endre a KJE Posztmodernológia Kutató Központja Globalizációs folyamatokat kutató programigazgatójaként, egyetemi tanárként Cséfalvay Zoltánnal, Pethő Bertalannal a formálódó nemzetközi tanulmányok európai formátumú gondolkodójaként, kiemelt szerepet játszott a Kodolányi János Főiskola egyetemmé válása, a tudomány művelésének műhelyeinek kialakításában. Életművében a posztmodern, a tudástársadalom, a globalizáció mintegy 140 közleménnyel önálló arculatként van jelen.

A posztmodern és globalizáció kutatási 1994-től indulnak, kiterjednek a 68-90-es évek baloldali filozófiáinak vizsgálatára, a civilizációs összetevők feltárására a rendszerváltásban, és az ahhoz kapcsolódó jobboldali populizmus értelmezéseire. Harminc év elmúltával az atlanti világ, Európa a két eszmerendszer kiélezett küzdelmében vívja politikai küzdelmeit, amelybe az ukrajnai háború, mint a globalizációs folyamatok átrendeződése élesen beleszót.

Mi az, ami Kiss Endrét a globalizáció kiemelkedő teoretikusává teszi? Talán a társadalmi folyamatok megfelelő távolságból látása. Kevés gondolkodó jelezte meggyőzően a globalizáció mezoszférájának a politikai szférának az alárendelését a gazdasági globalizáció monetáris folyamatainak, kevés gondolkodó jelezte azt, hogy a globalizációval speciális imperiális viszonyok alakulnak ki, amelyben az aktorális karakterek különleges jelentéssel bírnak, a globális impériumok kölcsönös és körkörös versengése gyakran aszimmetrikus formákat ölt.

Kiss Endre kivételesen éles látásmódja tükröződik az új világrend elemeiben az „azonosság” és „differencia” fogalmainak globalizációs fogalomként való értelmezésében: a neoliberális azonosság abszolutizálta az emberi jogokat és az egyéni szabadságot, és ebben a rendben a differencia már nem egyszerű különbség, érték vagy ideológia, de a társadalmi lét lényegi tulajdonságává is válhat. ...Minden aktor teljes szabadsága és a kommunikációképtelen, merev szembenállások rendszere- ez a kettősség a jelent és jövőt összekötő problémák legfontosabbika.”

A Kodolányi János Egyetem, az MTA Veszprémi Területi Bizottsága, és Kiss Endre életműve a Posztmodernológia és globalizáció kutatása mára már

tudománytörténeti kutatási témává vált, és különlegességét az adta, hogy e folyamatban kristályosodtak ki a tudományszervezés polgári modelljei Beszteri Béla, és az általa vezetett szakbizottsági szereplők révén.

Tisztelt Rektorhelyettes Asszony, kedves Gyöngyvér,

éleslátó soraidnak nagyon örülök, Annak persze kevésbé, hogy beleszóttad a címbe a „Kreml toronyórája”-t (egyik kilencvenes évekbeli publicisztikám címét), mert az igen kegyetlenül emlékeztet arra a jelenre, amit szerény globalizáció-kutatásom eredményeivel is a szó szoros értelmében *mindnyájunknak* el kellett volna kerülnünk.

Kedves Gyöngyvér, a Kodolányival való együttműködésemről nemrégiben már többször ejthettünk szót, legutóbb Pethő Berci halálának szomorú alkalmából, ezen kívül azonban a Téged köszöntő jubileumi tanulmány-kötet is lehetővé tette ezt. A téma természetesen még nincs kimerítve, de a lényegét már ki merem mondani: mi ketten, külön-külön, de együtt is, alaposan megelőztük a kort. Gondolom, Te sem érted egészen (mert én nem), hogy ez hogy volt lehetséges, hiszen azt gondoltuk, amit mindenkinek gondolnia kellett volna. A kilencvenes évek közepén mindenkinek kellett volna gondolnia arra, hogy a Nyugat egyre csak nem akarja megtalálni a Gorbacsov-utáni Oroszország helyét a nemzetközi politikai rendben, s ezért valójában radikálisan visszavonja a peresztrojka egész folyamatát, azaz revízió alá veszi a történelmi folyamat adekvát értelmezését. Azt pedig végképp nem értem, hogy miért kellett teoretikus fluidum, vagy tudományos fokozat ahhoz, hogy Ukrajnát 1989-től tökéletesen objektív okokból a globális nemzetközi világ „beteg emberé”-nek tartsa valaki és problémáit az annak kijáró türelemmel és tapintattal ne kezelje.

Amikor válaszomat megkezdtem, az egyik szemem sírt, a másik nevetett.

Mivel már az egyik szemem kisírta magát a globális világ jelenének jellemzése során, hadd nevéssen most másik szemem azon, hogy mégiscsak, saját erőnkől (saját forrásból!) megelőztük korunkat! Annak is örülök, hogy említetted Beszteri Bélát és a VEAB-ot. Amikor én is azt mondom, hogy amit közösen csináltunk, már tudománytörténet, egyetlen gyarlóságról, hibáról, vitáról vagy félreértésről nem feledkezem el, mégis vannak azonban dolgok, amiket ki kell mondani nyilvánosan, akkor is, ha igazak, és ha pozitívak.

Johann Holzner

Auf den Spuren Hermann Brochs

Die Schriften, die Korrespondenzen, die Bücher, die Materialien – die mittlerweile weit mehr als 250 Nachlässe, die im Forschungsinstitut Brenner-Archiv an der Universität Innsbruck aufbewahrt und erschlossen werden, provozieren immer wieder aufs neue Diskussionen über jenes Phänomen, das Hermann Broch in seiner Schrift *Autobiographie als Arbeitsprogramm* „die erzieherische Wirkung ethischer Dichtung“ genannt hat.

Wann immer wir derartige Diskussionen geführt und dabei versucht haben, uns möglichst nicht in den jeweils gerade modischen Blasen zu verfangen, waren uns die Arbeiten von Endre Kiss präsent und hilfreich, vor allem seine fundierten Studien über die k.u.k. Weltordnung, seine Abhandlungen zur Ideengeschichte Österreich-Ungarns, zur Jahrhundertwende (um 1900) in Mitteleuropa, zur Wirkungsgeschichte Nietzsches und namentlich auch zu Broch.

Lieber Herr Kiss, Ihr 75. Geburtstag ist mir ein höchst-willkommener Anlass, Ihnen endlich einmal herzlich zu danken. Sie haben ebenso unermüdlich wie freundschaftlich-kollegial die Erträge unserer Forschungen fortwährend mitverfolgt und somit direkt oder aber wenigstens mittelbar auch mitgestaltet: als hätten immer schon die zentralen „Brenner“-Themen und die „Brenner“-Herzensangelegenheiten („Ethik und Ästhetik sind Eins“ u. a. m.) sich mit Ihren persönlichen Erkenntnisinteressen getroffen oder überschritten. – Wir freuen uns auf weitere, auch auf weitere persönliche Treffen!

Lieber Herr Holzner,

für Ihre liebenswürdigen und mich ehrenden Worte danke ich Ihnen aus dem Anlass eines 75jaehrigen Geburtstages (der sich gerade in unseren Tagen an der Grenze der historischen Leistung des Einzelnen und des ewigen Überganges in einem Prozess des Aelterwerdens der Menschheit bewegt).

Uns verband tatsaechlich die Leidenschaft für Hermann Broch und den Brenner, ich schaezte Ihre Freundschaft sehr und bedauere, dass wir uns nicht genug persönlich getroffen haben.

Ich möchte diesen Anlass auch dazu verwenden, die Geschichte zu beschreiben, wie ich zu einem „Wahl-Innsbrucker“ werden konnte. 1987 publizierte ich im Brenner meine erste Nietzsche-Dallago-Arbeit. Sie war eine von jenen, die unter dem damals extremen Druck entstanden sind, dem Gespenst einer national-sozialistischen Nietzsche-Interpretation auch aufgrund der relevantesten historischen Nietzsche-Deutungen widersprechen zu können. Im Februar 1988 veranstaltete dann die Österreichische Schopenhauer-Gesellschaft mit Karl Leidlmayer und Reinhart Margreiter in Innsbruck eine Schopenhauer-Tagung, an der unter anderen Norbert Leser und Wolfgang Schirmacher auch teilnahmen. An dieser Tagung nahm auch Dr.Hans Haller teil, einer der nahen Schüler und Verehrer Dallagos. Nun waren wir endlich alle zusammen: Innsbruck, Schopenhauer, der Brenner, Ficker, Broch, Nietzsche, Dallago, Haller, Leser, Margreiter, Leidlmayer und ich.

Damals startete meine wirklich intensive Arbeit um die Brenner-Problematik, die sich dann vor allem in Broch- und Dallago-Arbeiten niederschlug. Haller lud mich bald für etwa 10 Tage in sein Haus ein und führte mich in die Dallago-Tradition ein. Meine Pflichtarbeiten habe ich im Leben zum Teil schon geleistet, zum anderen Teil bin ich jedoch Innsbruck, Schopenhauer, dem Brenner, Ficker, Broch, Nietzsche, Dallago, Haller, Leser und Margreiter immer noch schuldig, meine Pflichten noch abzuarbeiten.

So erlebte ich, lieber Herr Holzner, auch unsere Freundschaft und Zusammenarbeit in diesem Innsbrucker Rahmen und kann nur hoffen, dass sie auch weiterleben werden.

Sehr herzlich,

Ihr

Endre Kiss

Hudra Árpád István

Nagy utazás üres tereken át

Ha Kiss Endrét, 1989 nagy filozófusát 75. születésnapja alkalmából más világtörténelmi szituációban lehetne köszönteni, mint a mai, akkor az lenne az igazi, mondhatnánk álnaiv leegyszerűsítéssel. Hiszen elmaradt egy világtörténelmi korszakváltás, a globalizáció adta lehetőségek szétfoslóban vannak. Most aztán itt vagyunk egy üres térben, de nem az Endre által három évtized alatt több száz írásban elemzett globalizációs lehetőségek erőterében.

Endre életében sok mindenre volt válasz a normáltudományos és a filozófiai munka, valószínűleg most is így lesz. A jövőkutatás kezdhető előlről. Bízunk Endre hatalmas belső akaratában, emlékezve az általa mondottakra, hogy soha nem az elismerés vágya hajtotta munkája során. A szorgalom dühe, legalábbis az utóbbit illetően, a korral együtt valószínűleg elfogyott, de a „szorgalmas démon” továbbra is üzi majd Endrét a végtelen terek felé. Ez az, amit benne mindig csodálhattunk. Mert nem vesztetett el oly értékes tulajdonsága, hogy sokszor tudott kockáztatni. Kicsit félrevezető az a tudományos-technikai fogalom, hogy élete során felfedező volt, aki nem törődve (habár jól ismerve) a kitaposott úttal mindig új terepre lépett, amit éppen ebből a szempontból nevezhetnénk „üres” (kitöltetlen), ámde - mint Endre írásai bizonyítják - mégis gazdag térnek. Kívülről ezen az úton nehéz volt őt követni, mert amire az ember birtokba vette az általa már meghódított terepet, ő már másutt járt.

Itt most nincs lehetőségünk az egyetemi-tanítványi múltra emlékezni, de megmozdult a föld alattunk, amikor a filozófiatörténetet mint az átértékelések sorát értettük meg.

Hogy hogyan mozgatta ő meg a filozófia földjét, arra két nagy munkája, a Nietzsche-ről és a Marx-ról szóló tanúskodik. A jobbára aforizmákban megnyilatkozó Nietzschei filozófiát a maga szinte klasszikus filozófiai rendszerszerűségében tárta fel, mutatta meg nekünk. Marxnál viszont „egy kalapáccsal” szétverte az egy tömbből faragott Marx-képet, hogy felfedje Marx különböző filozófiáit. A sort még folytathatnánk: szinte nincs olyan alapvető filozófiai fogalom (racionalizmus, emancipáció, felvilágosodás, stb.) amelyet ne termékenyített volna meg munkája során. Nem beszélve arról, hogy hihetetlen „fantáziával” tudott rávilágítani olyan filozófiatörténeti fehér foltokra, amelyeket mások észre sem vettek.

Kívánom, hogy Endre nagy munkássága kivirágozzék a jövő magyar és nem magyar nemzedékei számára. Mert, mint egy közös barátunk szokta mondani - megjelent írásai alapján - ő külföldön a jelen korszak legismertebb magyar filozófusa.

Kedves Árpád,

amikor 1973-ban valóságosan és 1974 elején hivatalosan is az ELTE-re kerültem, megindult a nemzedékek egymásutánjának egyre hosszabban sorjázó menete (a kép váratlanul irodalmiassá válik, de erre a felvonulásra nem lehet szakrális érzelem nélkül tekinteni). Ez a menet, hála Istennek, még ma is tart, jóllehet már elvárják, hogy egyre kevesebb kurzust hirdessek meg (amelynek az előttem álló évek csökkenése miatt még örülnöm is lehetne).

Te és Bea ahhoz a második nemzedékhez tartoztál, akiket a szó igazi értelmében nyugodtan és elmélyülten tanítani tudtam. Ez az oka annak, hogy majdnem ötven éve gondolkodunk együtt és követjük egymás tevékenységét. Számunkra az akkori oktatási rend a maga összes világosan felismert hibájával együtt is jóval alkalmasabbnak tűnt a filozófia tanítására, mint az 1989-at követő amerikai ph.d.-rendszer és a Romano Prodi által európai gumicsontnak kitalált „Bolognai rendszer” keveréke.

Mivel barátságunk még átmenetileg sem szűnt meg hosszabb időre, különösen fontos nekem most is, hogy mit tartasz fontosnak munkásságomból. Ez azért nemcsak a hosszú együtt töltött idő miatt van így, de azért is, mert a Te munkamódszeredre mindvégig a rendkívül rendszeres tájékozódás, a gondos archiválás és általában a filozófiai folyamatok lelkiismeretes követése volt a jellemző (amit például a Nietzsche és Marx-értelmezés megfordított eljárásaira vonatkozó telitalálatod is bizonyít, amely kimondásának valóban örülök). Ezért, ha nem is lettünk volna hosszú ideig barátok, akkor is mindig nagyon érdekelt volna őszinte véleményed.

A „szorgalmas démon” állandó „kockázatokat vállalva” betölti a filozófia „üres terei”-t...

Ezt a három tulajdonságot vállalom, miközben hatalmas kérdéseket tesznek is fel, amelyekre nincsenek kész válaszaim. Úgy tűnik, hogy a „szorgalom dühe” egyképpen ered személyiségem (hála Istennek) öntudatlannak megmaradó mélységeiből és a konkrét életkörülményekből. A „kockázatok”-kal hasonló a helyzet, ma úgy gondolom, minden érdemi gondolkodás kockázat, ami elől nem lehet kitérni. A kockázat fogalmának megvan a maga varázsa, de megvannak a maga hatalmas súlyai is, elsősorban a munka állandó keménysége és az egyre újabb konfliktusok filozófián belül és kívül. Az „üres terek” nemcsak a filozófia, de az élet és a történelem állandóan újjárendeződő dimenziói is, az ő hívő szavuk elől sem lehet kitérni.

Kedves Árpád, köszönöm gondolataidat és köszönöm, hogy követtél és már régóta munkatársammá is váltál.

Karácsony András

Az aranykor vége

A német gondolkodástörténet (művészet, filozófia, tudomány) a 18. századtól lenyűgöző eredményeket mutatott fel. Kiss Endre több évtizedes kutatói tevékenységének, könyveinek is a fókuszában, de legalábbis egyik fókuszpontjában ez a kulturális világ állt. Az elmúlt félévszázadban azonban jelentős változások tapasztalhatók. Mintha a hanyatlás állapotába került volna Nyugat s benne a német szellem. Ennek a hanyatláskornak rövid láttelejét adja a 2016-ban elhunyt Rolf Peter Sieferle, német történész, eszmetörténész. Hagyatékából került elő a *Finis Germania*, ami németül 2017-ben, magyarul pedig 2020-ban jelent meg. A könyv reflexió azokra a jelenségekre, melyekkel Kiss Endre is gyakorta foglalkozott: posztmodern, globalizáció, az információs társadalom kihívása. És hozzátehetjük, hogy mindezek közepette a német szellemi élet, és hatására a német közgondolkodás is eltávolodott a saját klasszikusaitól.

Sieferle munkája Allan Bloom: *The Closing of the American Mind* (1987) c. könyvéhez hasonlítható. Egy intellektuális leltár és egyúttal a leltárból hiányzó készletek jelzése. A különbség ugyanakkor tetemes: Bloom a tudományos életről írt, míg Sieferle a közgondolkodásról, és diagnózisa szerint a hagyományban jelenlévő szellemi tartalmak nem folytatódnak. Ez mindazt érinti, amit évszázadok óta a német nyelven megfogalmazódott gondolkodásként ismertünk. Valami véget ért, ami évszázadok óta inspirációt adott az európai szellemnek. Egy idézet könyvből:

„Egy társadalom sem tudott még többet; és egyik sem volt még ennyire antiintellektuális. /.../

A természeti állapot nem a polgári társadalom kezdeténél van jelen, hanem csak a végén jön el. Miután felzabálták a Leviathán tetemét, egymásnak esnek a férgek”. Noha a diagnózis, bármennyire is elszomorító, helyesnek tűnik, de a jövőt illető várakozások remélhetően nem következnek be. A reménytelenségben az ész cselében való bizalom adhat reményt.

Kedves András,

nemcsak annak a ténynek örülök, hogy ugyan már tiszteletet parancsoló, a másik oldalon azonban még mindig erősen átmeneti 75 éves születésnapra köszöntöttél, de annak is, amilyen gondolatot a középpontba állítottál.

Bizonyos dolgokat el kell mondani (még akkor is, ha azok pozitívak)...

Ezért volt számomra fontos a klasszikus idealizmus említése. Nemcsak belső hajlamaim, de szerencsés körülmények is lehetővé tették, hogy annyira alaposan foglalkozhassam ezzel a nagy filozófiával, ahogyan az már egyre kevesebb kutatónak adatott meg. Egy erről szóló terjedelmes monográfián jelenleg is dolgozom.

Az, amit a „német szellemi élet” hanyatlásáról írtál, ami egyszerre jelenti a klasszikus idealizmus elfelejtését, számos abból kinövő irányzat elhalványodását (már a Frankfurter Iskola is régen történelmi és műveltségi anyag), ugyanez a marxizmus nem politikai, de filozófiai eltűnéséről is igaz, meghatározó változás. Sok minden történt a világban a hatvanas-hetvenes évek óta, felsorolhatatlanul sok jó és felsorolhatatlanul sok rossz. De ezek közül is kiemelkedik éppen ez az egyértelmű változás: a német szellemi élet (a közgondolkodásra gyakorolt hatásával együtt) – amit én klasszikus idealizmusnak neveznék – az elfelejtődés szélére sodródott. Látszólag változás ez enyhe, mert nem fáj, hiszen csak azok tudják, mit veszítettünk, akik valamennyire tudták azt is, hogy ez a gondolkodás mit jelentett. S kezdhethém végigmondani: lehet-e Kant nélkül etikát, Hegel nélkül történetfilozófiát művelni? Te másképp fejezted ki a következményeket, én most egy korábbi tanulmányomra utalok vissza: „reprimítívizálódtunk”, magyarul eljött a „bunkóság” kora.

Változatlanul sokat gondolok arra, hogy a nyolcvanas évek második felében (annak a nyolcvanas évekbeli dinamikának a sodrában, amelyet részben elsodort, részben átfestve folytatott az 1989-as kor-fordulat) éppen csak megszerveződő biztató interdiszciplináris tudásszociológiai „community” végül is nem indult be. Ebben nekem is részem volt. Ma már el tudom képzelni, hogy türelmesebb és konvencionálisabb tudományos magatartással el tudtuk volna indulni. Azt hiszem, mai fejemmel meg tudtam volna oldani ezeket a talán nem is túlságosan nagy problémákat, ezért ezt a Műhelyt az elmulasztott nagy lehetőségek közé sorolom.

Köszönöm soraidat, s kívánom Neked, hogy mindenféle pozitív körülmények miatt jóval lassabban érd el a 75 évet, mint amilyen gyorsan ez nekem sikerült.

Barátsággal üdvözöllek,

Endre

Dr. Kárpáti Ildikó

Endre volt számomra az a professzor, aki egy teljes egyetemi tanórán át volt képes folyamatosan úgy beszélni, hogy abból egy árva kukkot nem értettem. Később váratlan, és talán jobb pillanataimban az összefüggés mégis összeállt és az értelem felsejlett. Endre tehát tud beszélni.

Ugyanakkor a doktori disszertációm megírása közben előállt szorult helyzetemben gyorsan és hatékonyan éppen azzal segített ki, hogy engedett beszélni (pontosabban írni), így az rekordidő alatt bevégeztetett. Endre tehát tud hallgatni. Tudni beszélni és engedni beszélni - mindkettőt a maga idejében - egyaránt szuperképesség.

Születésnapja alkalmából azt kívánom, mindkettőt gyakorolja még jó sokáig!

Kedves Ildikó,

kész helyzet elé állítottál, köszönöm.

Azt, hogy sokat beszélek és hogy azt sokszor nem értik, már sokan szóvá tették. Még ki is játszották ellenem e monológ-futamok tényét, amiből csak azért nem lett komolyabb problémám, mert közben sokat is írtam, és azt már kötelező volt megérteni. 75 évet elérve egyébként a helyzet magától is javul, az ember már óhatatlanul kerekesebb mondatokban is beszél.

De azt, hogy hallgatni is tudok (és sokszor még jól is), szinte soha nem vették észre. Ezért hálás vagyok. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden hallgatásom sikeres volt...Egy egykori remek Heinrich Böll-novella parafrázisával, „összegyűjtött hallgatásaim” elég vegyes képet mutatnának.

Még egyszer köszönöm élelmémű megemlékezéseted Rólam és jó munkát, további együttműködést és sok boldogságot kívánok,

Endre

Kiss Lajos András

Marx és Nietzsche között: A 75 éves Kiss Endre tiszteletére

Furcsa dolgok az évszámok. Önmagukban úgyszólván üresek és érdektelenek. Viszont az emlékezés – néha spontán módon, szinte az előzmény nélküli semmiből előtörve, máskor valamilyen kívülről jövő „provokációtól” beindítva – hirtelen az élmények sokaságát kelti életre az emberben.

Amikor Kiss Endre 75. születésnapja kapcsán a társaságunktól megkaptam a kedves felkérést egy rövid születésnap-i köszöntő megírására, természetesen az Endrével történt legelső találkozásunk jutott eszembe. A múlt század nyolcvanas éveinek elején (talán 1983-ban) Kiss Endre tanár úr megkezdi a kurzusa első konzultációs óráját az ELTE Bölcsészettudományi Karának akkori épületében. Hatalmas aktatáskája tele könyvekkel és jegyzetekkel, letéve a széke mellé. A tanár úr elkezd beszélni az ott jelenlévő levelező tagozatos filozófia szakos (másoddiplomás) hallgatóknak... Hamar kiderült, hogy a féléves kurzus tartalma a marxista filozófia (és annak viharos utóélete) összefoglalása köré szerveződik. Akkoriban már beszédtema volt köztünk, hogy Kiss Endre „Nietzschével foglalkozik”, és legtöbben azt vártuk, hogy róla fog beszélni. De így sem volt okunk a csalódásra. Endre előadásmódja egyszerre volt szuggesztív és tárgyyszerű. A laza asszociációk és gyakori kitérők az óra végén mindig koherens egészé álltak össze. Elképesztő olvasottsága (ami az ausztrómarxizmus akkoriban senki által nem olvasott szerzőire is kiterjedt) lenyűgözött bennünket. Emlékeim szerint Endre sok szempontból a nemrégiben elhunyt Fehér M. István ellenpólusa volt, akit a professzori fegyelmesség „világ bajnokának” tartottak az egyetemen. Csakhogy nem érdemes hierarchiát felállítani! Mindkét tanári habitus értékes és vonzó tud lenni. Én legalábbis mindkettőjüktől sokat tanultam, noha, és ezt őszintén mondom: az Endre által képviselt stílus jóval közelebb áll hozzám.

A nyolcvanas évek végétől már jöttek a konferenciák, szimpóziumok, az egyetemi oktatók szokásos időöltése... Sokat találkoztunk a rendszerváltozás utáni években Kaposváron, később Debrecenben is. Ekkor derült ki számomra, hogy Endre nemcsak nagy tudós, de tudományszervezőnek is kiváló, miként azt a jórészt általa életre hívott Benedikt-Társaság egyre gazdagodó tevékenysége példázza.

Másrészt ott van Endre óriási publikációs tevékenysége. Több tucat könyv magyarul és sok más világnyelven, több száz tanulmány hazai és nemzetközi

folyóiratokban. A sajnálatos módon régen megszűnt *Új Írástól* kezdve a talán még ma is létező *Ezredvégig*. Kiss Endre egyik legfontosabb munkája a 2013-ban megjelent *Marx lábnymai* – mintegy a harminc évvel korábbi kurzusa folytatásaként – Marx és a tágabb értelemben vett marxizmus hányatott utóéletét dolgozza fel. A könyv vége felé azt olvashatjuk, hogy noha Marx és Nietzsche egyaránt az akadémiai/egyetemi szférán kívül fejtették ki tevékenységüket, ma már világosan látjuk, hogy az utóbbi két évszázad legmeghatározóbb gondolkodóit tisztelhetjük bennük. Az egyiknek a módszeres elhallgatás, a másikkal a tendenciózus és haszonelvű idézgetés jutott osztályrészül, és csak a Jóisten tudja megmondani, melyik változat ártott többet. Az igazi szellemi teljesítmények azonban mindig (vagy csaknem mindig) túlélnek a fordításokat és az elhallgatásokat. Biztos vagyok benne, hogy ez a szabály Kiss Endre életművére is érvényes.

Kedves Lajos,

köszönöm megemlékezésedet ezen a furcsa évfordulón, ami egyszerre kerek és szimbolikus, egyszerre azonban már átmeneti is. Egyben kívánom Neked, hogy lassabban gyalogolj bele a 75. évbe, mint én.

Éles és tiszta tükröt tartottál elém. Annyit azért megjegyeznék, hogy az idézett esetben azért beszéltem Marx-ról, mert az volt az anyag, hiszen mégsem tehettem meg, hogy a kedvetekért helyette Nietzschéről beszéljek.

A hetvenes évek második felében a Tanszéken mindenki igénybe vehetett egy „szabad”, kutatásnak szentelt félévet. A vége felé rám is sor került, és amikor erről a szabadságról visszajöttem, kezdtem meg Nietzsche-speckolljaimat, tehát nyugodtan beszélhettem volna Nietzschéről is. Ezekben a speckollokon kezdtem meg Hudra Árpád és Molnár János társaságában későbbi Nietzsche-értelmezésem kidolgozását. A Tanszék megosztott volt ebben a kérdésben. A problémával kapcsolatos, a háttérben zajló huzavonákat nem ismertem, mindenesetre ekkor jelentette ki Óvári Miklós, hogy a párt nem akar ítélni tudományos kérdésekben. Főnökünk, Hermann István, mindvégig fenntartotta Nietzschével kapcsolatos személyes politikai ellenérzését, és pusztán mély lelki liberalizmusa miatt engedett ebbe az irányba. Voltak olyanok is, akik rögtön érezték, hogy a vád alaptalan. Érinthetnek távolabbi reakciókat is, intézeti szinten voltak olyanok is, akik a sikeres Nietzsche-rehabilitáció után azért szenvedtek, hogy miért nem ők tették meg ezt a lépést, de más filozófusok rehabilitálása is előkerült.

Felvetésed felidézi a nyolcvanas évek dinamikáját, ami nemcsak önmagában is izgalmas folyamat volt, de az én életem egyik legszínesebb korszaka is. Ezt a dinamikát az 1989-as korszakváltás nem annyira elnyelte, mint inkább folytatta és helyenként átfestette. Jól érzékeltetheti ennek eredményességét, hogy ennek volt köszönhető, hogy addigra már megszületett a magyar Nietzsche, a magyar Wittgenstein, a magyar Heidegger és (még jó poénnak is hangzik) a magyar filozófiatörténet is.

Előadásmódom stílusának is éles tükröt tartottál, s ennek megvolt a maga fontossága az akkori hallgatók számára is. Ehhez két dolgot jegyeznek meg, ezek bizonyosan nem adnak teljes magyarázatot. Az első az, hogy az én diákkoromban a BTK-án még majdnem ugyanannyi előadó tartott előre leírt és felolvasott előadást, mint ahányan szabadon beszéltek (a pontos arányra azért sem emlékszem, mert volt, aki keverte a két előadásmódot). Az előre leírt előadások didaktikai sikertelensége az én szememben elementárisan egyértelmű volt, valóságos csoda, hogy más hallgatók olyan jól viselték. A második mozzanat az, hogy általában is csak az a gondolat számíthat megértésre, amely élő módon („laza asszociációk, gyakori kitérők”) jelenik meg...

Kedves Lajos, még egyszer köszönöm az élesre csiszolt tükörképet, és kívánok Neked jó munkát (amelynek sikeres termékeivel nem ritkán találkozom is).

Barátsággal,

Endre

Reinhold Knoll

Lieber Freund,

Wie viele Jahre kennen wir einander? Die ersten wichtigen Begegnungen waren wohl unter den Auspizien der Vorbereitungen für das monumentale Werk der österreichischen Philosophie-Geschichte „Verdrängter Humanismus. Verzögerte Aufklärung“. Als wir uns von den eher mageren Jahren einer Philosophie in Österreich entfernt haben und der Gegenwart immer näher kamen, hatte Michael Benedikt Sie immer öfter in unseren Gesprächsrunden erwähnt. Es war ja nicht nur dessen Beziehung zu Janos Rathmann wichtig, wegen der bislang fehlenden Rekonstruktion der Beiträge Herders für das österreichische Kaiserreich im 18. Jahrhundert plus den ersten Gedanken neuer politischer Identität über Sprache und Literatur, sondern recht bald waren Sie in unser „Visier“ geraten. Es war nicht erst Ihr Beitrag zur Philosophie des Fin de siecle von Belang, sondern schon davor hatten wir Ihre Eigenständigkeit des Denkens schätzen gelernt, damit eine für uns neue Optik aufs österreichische Philosophieren am Ausgang des 19. Jahrhunderts. Sie hatten uns sehr schnell geholfen, die Nachwirkungen einer deutschen Beurteilung von Wissenschaft, Kunst, Philosophie in Mitteleuropa zu revidieren. So war Ihre Analyse Nietzsches weit davon entfernt, darin den üblichen aphoristischen Fortgang deutscher Philosophie zu erblicken, sondern Sie hatten nachdrücklich darauf aufmerksam gemacht, dass mit Nietzsche der Kollaps deutscher Philosophie bevorsteht, der auch damit eingetreten ist, dass sich das Meiste in der Verwirrung des Nationalsozialismus verlor.

Es war am Beginn Ihres Eintritts in „unsere“ Geistesgeschichte, dass durch Sie die ungarische Tradition des Denkens in Mitteleuropa eine Verlebendigung erfuhr. Ich glaube, das ist vermutlich noch viel zu selten bedacht worden. Das heißt, dass Sie diese Besonderheit des Fin de siecle aus dem Blickwinkel von Hermann Broch einmal in Erinnerung riefen, um dann jenen Denkrichtungen zu folgen, die teils in ihrer marxistischen Ausprägung unter Georg Lukacs repräsentativ geworden war, teils mit Karl Mannheim die schärfste Waffe gegen jede damalige Ideologisierung erhalten hatte. Nun würde es viel Raum in Anspruch nehmen, Ihre eigenständige Darstellung im Detail nachzuvollziehen.

Ein Beispiel ihrer eigenwilligen Interpretation der Geistesgeschichte war die Gegenüberstellung von Romantik und Pragmatismus. Die Romantik, die Sie diesmal über die deutsche Version bei Hamann definiert hatten, war in Ihren Augen von der kommunikativen Fähigkeit zum Dialog getragen – selbst auf die Gefahr hin, sich

im Oberflächlichen zu verlaufen. Die „zweite“ Aufklärung war hingegen in ihrer Verpflichtung zum Szientismus zumeist weit weniger talentiert, einen Dialog zu eröffnen. Sie war als „Gegenbewegung“ in der Lage, eine Gesellschaftsethik zu entwickeln, die sich bewusst jeder „romantischen Tradition“ entschlagen hatte. Ausgerechnet die Donaumonarchie hatte diese zweite „Aufklärung“ deutlicher adoptiert, was in Preußen durch das „neue“ Deutschland nicht mehr möglich war. Hier tritt der pragmatische Positivismus mit Popper-Lynkeus die Patenschaft für die Erneuerung der Menschenrechte an, allerdings mit einer Ethik, die sich bewusst jenen Dimensionen versagt, die in Religion und Kultur für die Kontinuität der ethnischen Authentizität des „Vielvölkerreichs“ Sorge trugen. Es war ein gewaltiger Bogen, den Sie 1991 skizziert hatten.

Nun war an Ihrer Arbeit über Jahrzehnte eindrucksvoll nachzuvollziehen, sich grundsätzlich und standhaft gegen jede totalitäre Bedrohung des Denkens erwiesen zu haben. Mag sein, dass unsere Runde in Wien unter Michael Benedikt und Helmut Kohlenberger für Sie zuweilen ein geistiges Exil geboten hatte, mag sein, dass wir über Sie die Besonderheit ungarischen Philosophierens erfahren durften, jedenfalls war eine Geistesverwandtschaft entstanden. Sie hatte zur Folge, dass Ihre Beiträge in den umfassenden Darstellungen der Philosophie-Geschichte zum Kernstück wurden, zur nötigen Distanz mahnten, wo die Selbsteinschätzung auszufern drohte.

In den Tagungen erwiesen Sie sich als umsichtiger Organisator und öffneten uns den Zugang zu ungarischen Traditionen des Denkens und daraus folgender Handlungskonzepte, die so lange im Verborgenen bleiben mussten - und vermutlich wieder bleiben.

Dass Sie dem Andenken von Janos Rathmann und Michael Benedikt Ihr Augenmerk schenken und es weiterhin auch pflegen, zeichnet Sie nicht nur in Ihrer Verbundenheit zu diesen beiden Gelehrten aus, sondern durch Sie ist dieses geistige Erbe gegenwärtig geblieben. Ihre Beharrlichkeit lehrte uns, in diesem Sinn fortzufahren, woraus sich vor Jahren unsere Gemeinschaft des Denkens und Philosophierens entwickelt hatte. Es ist Ihr Verdienst, vermutlich auch für Ungarn, dass Denker wie Karl Polanyi oder Aurel Kolnai nicht vergessen sind, dass die erbitterten Auseinandersetzungen gegen Unfreiheit und politisch-autoritärer Gesten nicht umsonst waren und bleiben. Sie haben mit Mut und Geschick das eigenständige Denken verteidigt und es ist zu wünschen, dass Sie es noch lang tun werden.

In dieser Zeit, in der sich Europa wieder finden und erfinden muss, benötigen wir mehr denn je Ihr Gedankennetz, das Sie Zeit Ihres Lebens zu unserer Sicherheit ausgespannt haben. Dafür haben wir Ihnen zu danken!

Lieber Herr Knoll, lieber Freund,

ich habe allen möglichen Grund, für Ihre sehr freundlichen und dabei auch sehr inhaltsreichen Worte herzlich zu danken.

Es ist atemberaubend auszusagen, dass ich Michael Benedikt und Sie langsam seit vierzig Jahren kenne. Ende der achtziger Jahre nahm ich an der ersten von Benedikt in Wien veranstalteten Tagung an der Waehring-Strasse teil, dann nahm eine Linie ihren Anfang, die bis heute dauert.

Es war kein „geistiges Exil“, wie Sie in Ihrer gewohnten Exaktheit formuliert haben. Es war ein Zuhause, das man immer braucht und manchmal tatsaechlich wie ein Exil aussieht. Dieses Zuhause war Benedikt und Sie alle, die um ihn waren.

Ich muss jetzt über den Geist dieses Zuhauses sprechen. Zunaechst also tautologisch: Das Zuhause war wie ein Zuhause. Und darüber hinaus noch: es war sehr produktiv, sehr anregend, sehr menschlich, sehr warm, sehr alternativ, sehr traditionsbewusst, sehr improvisativ, sehr frei, sehr respektvoll, sehr einfach, sehr humorvoll. Es war gelebte Philosophie (auch beim böhmischen Garkoch).

Unsere Freundschaft lebt in einem Umfeld, das zutiefst von Michael Benedikt gepraeget war. Es bedeutet aber nicht, dass wir nicht auch einen direkten Draht zueinander gehabt haetten. Ich fühlte Ihren aufmerksamen, analysierenden und neugierigen Blick stets auf mir. Manche Ideen von mir haben sicherlich auch Verdacht in Ihnen erweckt. Ihre Gedankengaenge gingen immer ganz tief in die Geschichte zurück, die aber die reichen Gegenwartsbezüge keineswegs beeintraehtigten. Ihre Ideen waren mir immer von seltenem Interesse.

An unserer ersten Begegnung lobten Sie mich (Sie meinten es ernst, ich dachte jedoch zunaechst, dass es Ironie ist), weil ich ein gewisses Salz in Ihre Suppe von Budapest nach Wien mitbringe. Ich sehe jetzt, wie vornehm Sie sich ausgedrückt haben, die meisten Menschen haetten an dieser Stelle über Paprika geredet. Wenn es mir aber gelang, eine Prise Salz von Budapest nach Wien in unsere Suppe mitzubringen, bin ich wirklich glücklich.

Lieber Herr Knoll, ich wünsche Ihnen produktive Arbeit und schöne Zeiten, vor allem aber uns noch viele Jahre der gemeinsamen Arbeit im Umfeld von Michael Benedikt,
Ihr Andre Kiss

Kozma Tamás

Kiss Endre 75

Hová tegyük Árpád bácsi hagyatékát?, kérdezte BZ. Hozzuk a Debreceni Egyetemre, mondtam én, frissiben kinevezett tanszékvezető. Mentünk is, Endrével az élünkön. Az egyetemtől kapott kocsit egy garázs bejáratánál állt meg, meghökkenve és szomorúan láttam a dolgozószoba bútorait, könyveit, képeit. Egy tanárember hagyatéka. Rakodni kezdtük, a pusztai platóra a tanár úr hagyatékát, hogy visszatérjenek oda, ahonnan elindultak: Debrecenbe. A különbség annyi, hogy most a professzori szobába érkeztek, ahová eddig sohasem jutottak el. Endre irányított, újra fogalmazta Kiss Árpádot, az édesapját. Így született meg a debreceni *Kiss Árpád Archivum* első kiadványa, az *Igazság költészet nélkül* (Teleki Alapítvány, 1999). Az egész mögött Endre áll, a barátom. Aki mögött Kiss Árpád sejlik föl, tanár és mester egy életre.

Kedves Tamás,

szeretettel mondok köszönetet születésnapj üdvözlésedért

Az ezredforduló táján értettem meg, már egyidejűleg számos egyetemen és főiskolán tanítva, hogy bizonyos dolgokat nyilvánosan *el* kell mondani (vagy éppen *ki* kell mondani), amelyek fontosak, tekintet nélkül arra, hogy aktuálisan éppen kinek mit jelentenek.

Ezért is örülök, hogy Apám hagyatékának történetét szóba hoztad.

1997-98-ban került szóba, hogy Báthory Zoltán és Te közös erővel, összefogva, egy akkor már korántsem könnyű politikai korszakban (amit ma már hajlamosak lennénk elfelejteni) elindítsátok a Kiss Árpád-hagyaték elhelyezésének folyamatát. Ha az egész pontos időpontra nem is emlékszem, de minden másra igen, az első megbeszélésektől kezdve, már csak azért is, mert Anyám akkor nemrégén hagyott el minket, és én ettől kezdve foglalkoztam Kiss Árpád hagyatékával.

Úgy gondolom, és nem félek a szótól, hogy Báthory Zolinak és Neked történelmi érdemed volt a hagyatékról való gondoskodásban, még pedig a szónak még csak nem is a triviális, értékmentő értelmében. A történelmi érdem abban áll, hogy megteremtették a lehetőséget Kiss Árpád szellemének nemcsak felidézésére, de meg- és átmentésére is.

Mi 1997-98-ban kezdtük meg ezt a munkát, Kiss Árpád azonban 1979-ben halt meg.

Ez a húsz év óriási történelmi távolságot jelentett. Egy teljes rendszerváltás előkészítését és majdnem teljes első évtizedét, egy egész sor új pedagógus-pálya és iskola kibontakozását, a pedagógiai intézményrendszer teljes átalakítását (beleértve az iskolákat és az egész felsőoktatást is). *A pedagógiai világot többször újrafelosztották.* Húsz év történetének összefoglalása önmagában is hatalmas feladat, ebbe a korba beletartozott például *Szabolcsi* Miklós nagyvonalú és elegáns politikája is Kiss Árpád emlékének ébrentartására (és más rendezvények, például a Debreceni Továbbképzőben vagy a Pedagógiai Társaságban, egyszer az Akadémián is), de a kilencvenes években az ezredforduló felé haladva egyre világosabbá vált, hogy Kiss Árpád emléke elsősorban már csak azok között él, akik ismerték, és akiknek személyes kapcsolatuk volt vele.

A pillanat volt tehát a lényeges, ha nem is az utolsó utáni, de az egyik utolsó előtti pillanatban került erre sor. Döntő szociológiai mozzanat volt, hogy az akkor ötven évesek még vizsgáztak belőle és ezért szerették, de mindenképpen tudtak róla, de ez tíz éven belül menthetetlenül és végérvényesen megváltozott volna.

Abban sem vagyok biztos, hogy akkori közös tekintélyetek nélkül ez egyáltalán lehetséges lehetett volna. 2022-ből visszapillantva, a történelmi feladat sikerült. Kiss Árpád él (e szép mondatot nem patetikusan értem). Élete immár azoktól fog függeni, akik foglalkozni akarnak vele és szellemével. Ennek lehetőségét kellett megteremtünk.

Nem sikerült viszont az Emlékszobába átmenteni Kiss Árpád egykori dolgozószobájának hangulatát, amelynek az akkori magyar viszonyok teljes szürkesége ellenére is megvolt a maga pompája, a Kiss Árpád személyével összefüggő aurája.

Ennek okait most végre ki tudom fejteni.

Kiss Árpád 1979-ben halt meg. A lakásban Anyám és egészségügyi problémákkal küszködő bátyám maradt. Az is eszembe jut, hogy Kiss Árpád váratlanul halt meg, sok mindent nem csinálhatott meg a hagyatékkal, amit talán maga megcsinált volna. Szóba sem került egyébként akkor hagyaték egységes áthelyezése, s ennek a család akkori helyzete is jelentős oka volt. Egyszer *Balázs Mihállyal*, aki akkor az OPK főigazgatója volt, más ügyben beszéltem, széles mosollyal annyit mondott, hogy szeretik és tisztelik Kiss Árpádot, de a szövegösszefüggésből világos volt, hogy a hagyaték egységes kezelése meg sem fordul a fejében.

Közben teltek az évek. Hadd emlékeztessenem az ifjabb nemzedékeket arra, hogy 1989 után, a szabadság levegőjében, szinte nem volt olyan magyar állampolgár, akinek egyszer ne törtek volna be a lakásába (vagy nyaralójába, de az autóját biztos ellopták egyszer-kétszer, ha érdemes volt, nekem például a sportpályán lévő szekrényemből loptak el értékes sportszereket, amikor a rendőrséget felhívtam, finoman melegebb tájakra küldtek). Hozzánk is betörtek. Anyám és az ő apjának (Darkó Jenő debreceni bizantinológus professzornak) igen értékes dísz tárgyait szakszerűen elvitték (a bizánci szál nem véletlen, a bolgár cár egy-egy kitüntetésében a gyöngyök bizony eredetiek voltak). Úgy is mondhatnám, hogy Anyám úri figyelmetlensége majdnem padlóra tette az egész családot.

Apám könyveit ezek a betörők, ugyancsak feddhetetlenül szakszerűen, nem érintették.

Ha emlékszik továbbá valaki a kilencvenes évek világára, arra is emlékeznie kell, hogy a lakások hagyatéki átírása hosszú évekig tartott. A mi családukban a tulajdoni viszonyok el voltak rendezve (bátyám családja örökölte ezt a lakást), de mivel emlékeim szerint legalább három-négy évig nem tudták átíratni, addig nem is tudtak vele foglalkozni.

A Kiss Árpád hagyaték tehát (bizonyosan 15 évvel Apám halála után) ott állt a lassan leromló lakásban, amelyre az tette fel a koronát, hogy az egyik sarok fölött beázott a tető, és két, egyébként nem a legfontosabb könyveket tartalmazó polcra minden erőfeszítés ellenére került esővíz (a részleteket nem folytatom, mert a lakás egy ideig ekkoriban még üresen is állt, és nemcsak nem volt, aki szervezze a javítást, de nem volt tulajdonos sem és különösen nem volt, aki javítsa...)

De egy másik dolgot is tudni kell a kulturtörténetből. Kiss Árpád 1979-ben halt meg, az irodalommal, főleg a nyugati irodalommal való ellátottsága sokkal, de sokkal szegényesebb volt, mint amilyenné a könyvforgalom a nyolcvanas és a kilencvenes években fejlődött. Ez nem azt jelentette, hogy ne tudta elolvasni, amit akart, de azt, hogy sokkal kevesebb új könyv került tulajdonába, magyarul saját polcára, a későbbi hegyatékba. Kapott külföldi szerzőktől könyveket, külföldi intézményektől, korlátlanul használta az OPI és az OPK anyagait, az MTA Könyvtárát, stb., saját könyvtárának pompáját azonban korántsem a pedagógiai könyvek tették ki túlnyomórészt, de a germanista és romanista múlt, a filozófia és a kulturtörténet művei. Szimbolikus tény, hogy akkor ő is, mint nem kevés más vezető tudós, igen gyakran az antikváriumból szerzett be sok könyvet; ezeket valamilyen külföldi kiadói kapcsolatok küldték be értékes magyar kutatóknak, akik azokat továbbították az antikváriumba (reméljük, azért bele is néztek ezekbe a könyvekbe). Én is beleszédülök ebbe: amíg most a magyarnyelvű és Magyarországra bekerült idegennyelvű könyvek átörökítése a legnagyobb probléma, mert a világ legértékesebb könyvei sem érdekelnék senkit, a magyar értelmiség első vonalának a hetvenes évekig egész biztosan az egyes könyvek beszerzése egyik legfontosabb feladata volt, s bizony egy komolyabb antikváriumban meg is fordultak ezek az értelmiségiek.

Kiss Árpád munkadossziéit, jegyzeteit, kézirateit a legnagyobb rendben tartotta, ezen a renden Anyám ugyan változtatott, de ő is megteremtette a saját rendjét. De azért ez a rend sem jutott el teljesen eredeti formában az Emlékszoba anyagába, mert nem sokkal (talán néhány hónappal az 1997-98-as első nagy találkozás *előtt*) hirtelen megmozdultak a közjegyzők, sógornóm nevére átírták a lakást, aki egy este felhívott és közölte velem, hogy három héten belül ürítsem ki a lakást.

Ez volt a helyzet.

Akkor kellett tehát a lakást teljesen kiürítenem, amikor még hire-nyoma nem volt a hagyaték iránti érdeklődésnek (és mindegy három hetem volt). A destrukció jó része feltartóztathatatlan volt, s persze lelkileg is nyomasztott, hogy egy pompás lakás megmaradt darbjait három héten belül eltüntessem. *De hála Istennek, ennek ugyancsak semmiféle köze nem volt Kiss Árpád hagyatékához* (elsősorban Anyám bútorai és más tárgyak estek áldozatul ennek a váratlan lendületnek). Kiss Árpád

hagyatékára ebből csak annyi vonatkozott, hogy megkértem Ferenczy Sándor vállalkozót (egykori bölcsészt), hogy segítsen, és a teljes könyvtárat és kéziratos hagyatékot elszállítottuk egy bizalomgerjesztően száraz érdi garázsba. Itt állt a teljes hagyaték, amikor az 1997-98-as tárgyalások elérkeztek arra a pontra, hogy Debrecenbe lehetett szállítani mindent. A szállításban Perjés István is részt vett, emlékeim szerint Kiss Áron, Apám unokája is.

Ezt mind el kellett mondanom, amikor az egykori aura pompáját említetted. Ez a pompa valóban létezett, egy-két tréfás kedvű rokon megpillantva a könyvespolcokat kétrét görnyedve (hogy még kisebb legyen) közeledett Apám íróasztalához, hogy lehetőleg írjon be az indexébe egy jegyet...

Ez az igaz történet.

Az Emlékszobában megtalálható Kiss Árpád összes publikációja, minden könyve, ami akár az elképzelhető legtávolabbi kapcsolatban áll a pedagógiával (a pszichológián át a kultúrfilozófiáig és így tovább), és megtalálható a gép- és kéziratos hagyaték minden egyes lapja.

Egy tanárember hagyatéka...

Kiss Árpád hagyatékának pompáját lecsökkentették a családi problémák, erodálta az ukrán maffia, a közjegyzők, a megjavíthatatlan beázás. A hagyaték osztotta azt a sorsot, amelyet az egész ország átélt. (További asszociáció lenne, hogy Kiss Árpád maga is osztotta azt a sorsot, amit az egész ország átélt- s nemcsak 1989 után...)

Az Igazság költészet nélkül kéziratainak külön története van, ezt jól ismered.

Tamás, történelmi tettet hajtottál végre!

Szeretettel üdvözöllek,

Endre

Lendvai Ferenc

Kiss Endre 75

Kedves Endre!

A sors különös szeszélye folytán ugyanazon a napon, július 2-án születünk, csak éppen 10 év különbséggel: én 1937-ben, te 1947-ben. Szóval 10 évvel fiatalabb vagy. Amikor azonban most elkezdtem nézegetni a tevékenységed összefoglalóját és a publikációs jegyzékedet, az a benyomásom támadt, mintha a dolog éppen fordítva állna. Mintha te lennél az idősebb ezzel a hatalmas és sokoldalú munkássággal.

Igen, ha az ember megnézi a tevékenységed leírását és a publikációid számát és jellegét, ez az, ami először és leginkább szembetűnik. Mindjárt a tanári pályád tekintetében. Hiszen oktattál, ill. oktatsz az Eötvös bölcsészkarán, a Kodolányin, a Nyugat-magyarországi Egyetemen és a Zsidó Egyetemen. Ráadásul a korai időkben újságírást is tanultál, és azzal is foglalkoztál.

Aztán a tudományos tevékenységed. A kandidátusi (azaz modernizálva PhD) fokozatotod filozófiából szerezted, de az akadémiai doktorit (DSc) már irodalomból. Nos, én is végeztem magyar szakot (a filozófia és a történelem mellett, bár ezek javára némileg elhanyagolva), de egy akadémiai doktori disszertációt nem mertem volna írni irodalomtudományból. Csak gratulálni tudok.

A tudományos közéleti tevékenységed is ezt a sokoldalúságot mutatja. Ott van először is a Nemzetközi Hegel-Társaság, amelyben fontos szerepet játszottál, aztán annak egy magyar leágazása, a Hegel–Fukuyama Társaság. De olyan társaságokban is aktív voltál, amelyek Hegeltől így vagy úgy, de jelentősen eltértek: Schopenhauer- és Fichte-Társaság. A Hermann-Broch-Társaságot pedig egyenesen te alapítottad.

Tudományos témáid is hatalmas spektrumot fognak át: Nietzsche és a szecesszió, a Monarchia és Mitteleuropa, a zsidóság szerepe. Olyan, ma nem különösebben divatos témák, mint Marx és Lukács, valamint Karácsony Sándor, akihez kapcsolódva édesapád is szerepet játszott az 1945 utáni reformokban.

Így aztán nem csoda, ha kellemes konferenciákon vettünk együtt részt, Kaposvártól Rammenauig és Berlinton Bostonig. Isten éltesse!

Kedves Feri,

nemcsak kedves és baráti soraidnak örültem nagyon, de már jelentkezésednek is, hiszen az utóbbi sajnós igen sok és igen hosszú években levelezésünk rendre arra korlátozódott, hogy én fel szerettelek volna valamire kérni, és Te a szokott fegyelmezettséggel és korrekt udvariassággal elhárítottad.

Újabb örömet jelentett, hogy tekintélyes új műveid megjelenéséről is lehetett olvasni, amelyekhez szívből gratulálok, és meg is próbálom azokat minél hamarabb kézbe venni.

A magyar filozófia a múlt század (micsoda szenvedés, a huszadik századot múlt századként aposztrofálni!) utolsó harmadában állandó és sebes változásokon ment keresztül. Te ennek a sokban pozitív, sokban negatív forgószelenek állandóan a saját helyén megmaradó és egyben középponti alakja voltál. Így volt ez *etikai* korrektségben, de a *Magyar Filozófiai Szemle* Általad dirigált jónéhány évében *pragmatikailag* is. Akkoriban nem ritkán éreztem úgy, hogy a *Magyar Filozófiai Szemlében* él a magyar filozófia.

Mindezek után jó hangulatú közös konferenciáink nyilvánvaló ajándéknak tűnnek (a mai lehetetlen köznyelv „bónusz”-nak mondaná). Engedd meg, hogy teljesen spontánul hozzátegyem a felsorolt helyekhez a közös graz-i konferenciát is. A stájer főváros felé haladva érzékenyen reagáltál Mürzzuschlag közeledtére. Mürzzuschlag pedig több szempontból választóvíz. Különös és igen fontos hely. Peter Altenberg olyannak énekelte meg, hogy Mürzzuschlagnál már lehet tudni, hogy sikere lesz-e annál a hölgnél, akivel éppen Graz felé utazik.

Sok nyugodt és derűs, s ha elkerülhetetlen, munkával teli évet kívánok, baráti szeretettel

Endre

William Leon McBride

Past President, International Federation of Philosophical Societies (FISP)

It makes me very happy to be able to join in celebrating the seventy-fifth birthday of Professor Endre Kiss. His numerous and multilingual writings both as an historian of philosophy and as an excellent philosopher in his own right have made a major contribution to the high regard in which philosophers worldwide hold philosophy in his native Hungary. In Nietzsche scholarship, in social and political philosophy, in the understanding of postmodernism, and in numerous other areas, he has been a leader over decades. I cherish the inscribed copy of his edited volume, *Postmoderne und/oder Rationalität*, that he sent to me. May he continue to flourish for years to come!

Dear Bill,

Your words made me very happy.

Thankfully we have both had a long time together. In these critical times of turmoil you have done so much for the world of philosophy. At the same time, you were always available and open for discussion. That's how we could experience a promising, open and hopeful world.

Thank you and I wish you many more joyful years with plenty of work and with many enjoyable evenings where you are celebrated...

Yours

Endre

Mohai V. Lajos

Flagitatio. Követés

Kiss Endre hetevenötödik születésnapjára

„Az ember néha megfeledkezik a halálról, ha egyéb kellemetlenségei vannak” – ezt a mondatot Krúdy Gyula író úr írta le, abban a korban, amikor a világvégi órák kondultak meg. Flagitatio. Követés. Hermann Broch kora ez. Vergilius haláláé. Kiss Endre professzor úr számomra az az ember (filozófus, esztéta, író), aki hallja ezeknek az óráknak a kondulását.

Flagitatio. Követés.

Kedves Lajos,

köszöntő soraidnak nagyon örültem.

Az olyan órák követése, amelyek világvégét jeleztek, valóban nem kis helyet foglalt el életemben.

Erről azonban mindig nagyon nehéz beszélni, holott talán ez a legfontosabb. Nehéz beszélni azért, mert nagy felelősség elrontani barátainknak nemcsak a jó kedvét, de élethez való bizalmukat és reményüket is. Nehéz beszélni azért is, mert még a világ vége sem egészen biztos. De nehéz beszélni azért is, mert az 1945 utáni világ egy felfelé menő pálya után egyre sebesebb pályákon röpül ezerfelé. Az ember egyre kisebb lesz, miközben eléri nála, hogy ennek még örüljön is. A végül nehéz beszélni azért, mert a saját megsemmisülésünkkel kialakuló pozitív egyidejűség luxussá és privilégiummá válik, ami ellenszenvessé tesz az embert. A jelen felszínébe kapaszkodó emberek már régen homokba dugták a fejüket.

Kedves Lajos, tartozásaimmal tisztában vagyok, úgy kívánom Neked, hogy sokkal később és mindenekelőtt sokkal lassabban érd el a 75öt, mint én.

Baráti szeretettel,

Endre

Molnár János

Kiss Endre 75 éves

A nagy gondolkodók felteszik a nagy egyszerű kérdéseket, amelyek mindenki lába előtt hevertek, mégis mindenki behunyta azok előtt a szemeit, mintha életveszélyesek lettek volna, mintha csak buta válaszok érinthetnék azokat, mintha a gondolkodás csak azok kiiktatásával lenne lehetséges.

Kiss Endre életműve újra és újra felteszi a valóság és az érték egymást láttató tektonikájára vonatkozó kérdéseit. Az emberi és a nem emberi valóságét. Az emberi és az emberin túli értékekét.

Egymást értelmezi, teremti, emeli, szabadítja a két világ, amíg az amor fati karjaiban magukra nem ismernek. Táncuk hasonlatos az egyesülő galaxisok kozmikus örvényeihez. Csillagok sokasága zúg el egymás mellett, galaxiskarok pattannak el parittyaként, amíg az új galaxis pazar fensége láthatóvá nem lesz.

A nagy gondolkodók felteszik a legbonyolultabb kérdéseket is, amelyeket mindenki más a Ding an sich tartományába sorolt volna. Még a Ding an sich is visszavonulót fúj előttük.

Kiss Endre kérdései a pozitívizmus és a kritícizmus galaxisait mozgatják egyesülő táncba, amíg a pozitívista kritícizmus univerzális fensége meg nem rázza világunkat.

A nagy gondolkodókban igazsággá válik minden. Gondolat, érzelem, indíték, a szervek, a sejtek működései, az idegpályák villámai. Láttatni engedik azt is, ami majd csak holnap válik igazsággá. Mintha csak felkészítenék a megérteni vágyót a holnap nagy igazságára a mának odadobott kritikai biztonságpárnák segítségével.

A 75 éves Kiss Endrében látható az igazsággá váló egész külső-belső világ. Lényeggé válik a széttartó dinamikákat rejtő holizmus.

A 75 éves Kiss Endrében láthatóvá lesz nemcsak az igazság előtti, ahogyan igazsággá lesz, de látható az igazság utáni, a nagy szabadság is. Akármilyen is keletkezik az új igazság berobbanó szabadságában, indíték, akarat, bátor omnipotencia, mintha már a születésekor kicsit értené magát. Mintha tudná, hogy ő csak előjáték. Akármilyen elementáris valóság- vagy értékdinamikát hordoz is az igazság által megteremtett világ, csak előkészület az. A még holisztikusabb igazsághoz, a még lényeglátóbb amor fatihoz.

Aki elől visszavonul a Ding an sich, beleköltözik abba a sors. Kiárad abból a szabadság.

Mindig nagy öröm Kiss Endre életművének rövid értékelése. Nemcsak a benne rejlő intenciók nagyságrendje, de a megvalósítás azokon is túlnyúló dimenziói. A BENT ki nem mondott tartalmai nemcsak a mélyeit fűtik nagy energiákkal, de állandó magasságképzők is. Ráadásul a kettő között megjelenik egy olyan éter, ami túllendül a ki nem mondotton. Azt ölelő kvintesszencia.

Kedves János,

nagyon köszönöm 75. (furcsa) születésnapomra írt soraidat, amelyek filozófiám végső, ha tetszik, kicsit a kozmikusba is átnyúló értékelését tartalmazzák. Azt hiszem, Te valóban a legalkalmasabb vagy egy ilyen feladatra, közös gondolkodásunk átlépi a fél évszázadot, Nietzsche-könyvem alapkoncepcióját a Veled és az akkori társakkal, elsősorban Árpáddal való szó szerint szóról-szóra haladó közös munka alapozta meg.

A szöveged a KINN és a BENN viszonyát jeleníti meg számomra. A KINN és a BENN nagyon hasonlíthatnak, és nagyon hasonlítanak is egymásra. A KINN véleménye kimondható, a BENN véleménye nem. A KINN és BENN ezért érdemileg találkoznak is egymással, meg nem is. Annyi mondható ki, hogy azt akartam (BENN) megvalósítani, amit Te (KINN) megállapítottál.

Baráti szeretettel kívánom, hogy jóval lassabban érd el a 75-öt, mint ahogy az nekem sikerült,

Endre

Molnár László

A filozófus

Meghaladná ezen írás kereteit, ha Kiss Endre sokrétű és gyümölcsöző munkásságát tartalmilag méltatnám.

Úgy gondolom, hogy személyének és értékeléséhez néhány tény felidézésével tudok hozzájárulni.

1988-cal kezdem, amikor a Nemzetközi Hegel-Társaság magyar tagozatának vezetőjeként megszervezte a Társaság nyugat-berlini kongresszusán a magyar részvételt. (Többeknek közülük ezzel indult a nemzetközi karrierje).

Itt is - mint mindig - érvényesítette szemléletét, miszerint döntéseiben mindenkor szakmai szempontokat vesz tekintetbe. Elfogultság nélkül. (Viszont szükség esetén önzetlenül segít).

1994-ben Budapesten megszervezte a Hegel-Társaság kongresszusát.

A Friedrich Ebert Alapítvány budapesti irodájának keretei között több éven keresztül szervezett és irányított egy vitafórumot, ahol aktuális elméleti problémákról folyt eszmecsere különböző szakmák képviselői között.

A nyolcvanas évek vége óta működtet egy filozófiai vitakört.

Végül: jelenleg a Michael Benedikt Felvilágosodáskutató Társaság elnöként a Társaság több eredményes nemzetközi konferenciáját szervezte meg.

A fenti tények önmagukért beszélnek egy jelentős gondolkodóról, aki fontos szerepet tölt be a magyar szellemi életben.

Kedves Laci,

örülök, hogy emlékeztettél ezekre a tudományos sorozatokra, amelyek egyszerre voltak szervezeti és társasági sorozatok, de ugyanakkor mindegyik a gondolatok dinamikus és szélesívű sorozatait vitte előre.

A társadalmi és a gondolati esemény egymásra talált.

Jó egészséget és termékeny további együttműködést kívánva köszönöm soraidat.

Endre

Nováky Erzsébet

Kedves Endre!

Keresd, kutasd változatlan hittel, bölcsességgel és aktivitással ebben az összegubancolódott világban az emberiség számára elfogadható kiutakat, jövőlehetőségeket.

Ehhez kívánok sok erőt és türelmet,
a régi barátsággal.

Kedves Erzsi,

kedves és nagy feladatokra buzdító szavaidat szívből köszönöm ezen a különös, egyszerre igen kivételes, de egyúttal már kissé varázstalanodó évforduló alkalmából.

Tény, hogy Veled és a jövőkutatókkal való állandó és szervezett együttműködés volt az én és globalizációkutató barátaim legállandóbb, legszervezettebb és legigényesebb tudományos együttműködése. Ezért jelentenek jókívánságaid és buzdításod is olyan sokat.

Szeretettel,

Endre

Marc Sagnol

Pour Andre Kiss

Lieber Andre,

Ich höre, dass du nun 75 wirst. Es fällt mir schwer, es zu glauben, aber es ist scheinbar so, wir werden alle älter.

Wir kennen uns seit 30 Jahren und es ist für mich ein Glücksfall gewesen, dich 1992 in Dresden kennengelernt, deinen weiten Blick gesehen und dich dann regelmäßig auf Tagungen, sei es über Hegel, Broch oder Nietzsche, getroffen zu haben. Deine Überlegungen zu Nietzsche, zur Postmoderne, zu der Globalisierung haben mich immer begleitet und inspiriert. Durch unseren Austausch hast du mich immer wieder dazu gebracht, meine Positionen zu präzisieren oder manchmal in Frage zu stellen.

Wir haben uns viel über Kiew unterhalten, da ich diese Stadt gut kenne und manchmal von Kiew aus nach Budapest gekommen war. Ich war 2014 auf dem Maidan in Kiew und habe schon damals – entgegen der bei uns herrschenden Meinung - die Gefahr gesehen, die von den nationalistischen, rechtsradikalen Kräften ausging, die dort am Werk waren und aus einem friedlichen zweisprachigen Land einen künstlich einheitlichen, einsprachigen, seine eigene Kultur verneinenden und damit selbstmörderischen Staat bauen wollen, basierend auf Ausgrenzung, ein Gebilde, das leider eine Teilverantwortung für den jetzigen Krieg trägt.

Ich wünsche sehr, gerade jetzt wieder die Gelegenheit zu haben, mit dir darüber zu sprechen, deine Gedanken dazu zu hören.

Unser letztes Treffen liegt 7 Jahre zurück, es war im Schwarzwald. Ich bedaure sehr, dass es seitdem (auch wegen Corona) keine Gelegenheiten gab, sich lebendig auszutauschen, aber ich zweifle nicht, dass wir noch welche finden werden.

Ich wünsche dir viele produktive Jahre und eine schöne intellektuelle Tätigkeit.

Herzlichen Glückwunsch!

Bon anniversaire!

Lieber Marc,

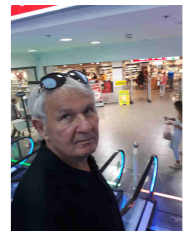
herzlichen Dank für Deine schönen und tiefgreifenden Zeilen. Ich denke beinahe buchstäblich alles so, wie Du. Es war ein Glücksfall, Dich kennenzulernen, wir denken einfach ähnlich. Du bist in meinen Augen die Verkörperung eines der relevantesten Typen des französischen Geistes, den ich mit André Malraux versinnbildlichen könnte. In unserem Fall habe ich Malraux später als Dich gründlicher kennengelernt. Es ist ein sehr wichtiger Typ, ohne welchen unsere Ideengeschichte erheblich ärmer gewesen wäre.

Nicht nur die damaligen Gespräche über die Ukraine, sondern auch die über das Paris Deiner Jugend und vor allem Walter Benjamin waren für mich massgebend, nicht zu sprechen über Deinen dichterischen Film über Celan, den ich *per Internet* geniessen konnte. Wir haben viele Jahrzehnte, ganze weltgeschichtliche Wendungen gemeinsam erlebt, wir sollten es noch auch gemeinsam reflektieren. (Natürlich bin ich Dir mit einer Rezension über Deine Benjamin-Bücher schuldig – ich denke an jedem Tag daran.)

Lieber Marc, nochmals herzlichen Dank mit dem Wunsch, dass Du langsamer in die gefährliche Zone der Siebziger hineinspazierst als es mit gelungen ist,

Dein

Endre

Cristiana Senigaglia

Ich kenne Herrn Prof. Endre Kiss seit vielen Jahren und habe ihn oft auf Kongressen und in Diskussionskreisen getroffen. Er gehört zu den Intellektuellen, die ein tiefgründiges Interesse an mehreren Autoren und philosophischen Themen aufweisen und dabei die Verknüpfung mit der Aktualität sowie den Entwicklungsrichtungen der gegenwärtigen Gesellschaft zielbewusst hervorheben. Diese bedachte Verbindung mit der Aktualität stellt für mich eine Priorität der philosophischen Reflexion dar und zeugt von der Agilität eines lebendigen Denkens. Unlängst hat er mir einen Text über Ortega y Gasset geschickt, der sich mit dem Massenmenschen befasst und seinen raschen und massiven Auftritt in die politische Szene thematisiert. Indem er zugleich klarstellt, dass der „Massenmensch“ nicht als politischer, sondern als kultureller Begriff aufzufassen ist, verleiht er ihm eine viel ausgedehntere existentielle Konnotation. Jenseits der sozialen Unterschiede wird dadurch ein Charakteristikum des Menschseins definiert, welches eine bestimmte gesellschaftliche Entwicklung in der Moderne kennzeichnet. Es handelt sich um einen Menschen „der zerfallenen Werte“, der sich von außen steuern lässt und in einer konstitutiven Krisenkondition befindet. Der Massenmensch in seiner kulturellen Konfiguration, bemerkt Kiss, ist auch aktuell von Bedeutung und wirft beunruhigende Fragen auf unsere Zivilisation. Diese intellektuelle Vitalität sowie die Auseinandersetzung mit philosophischen und politischen Themen, die zentral für die heutige Gesellschaft sind, finde ich äußerst bemerkenswert. Sie zeigt unverkennbar, dass er immer die neuesten gesellschaftlichen Transformationen vor Augen hat und sich damit intensiv beschäftigt. Ich wünsche Herrn Professor Kiss alles Gute, und insbesondere noch viele produktive Gedanken.

Liebe Frau Senigaglia, liebe Christina,

ich danke für Ihre Zeilen sehr. Tatsächlich haben wir mehrere Jahrzehnte zusammen gearbeitet, einander an Tagungen oft gesehen, an den Veranstaltungen voneinander teilgenommen. Es ist schön, auf diese Zeit zurückzublicken. Vor allem deshalb, weil diese Zeit voll von gedanklicher Arbeit war, vom „Kampf“ und/oder „Arbeit“ der Begriffe. Es freute mich, dass Sie hervorgehoben haben, dass die Aktualität und die Gegenwart in meinem Denken stets motivierend anwesend ist. Das gehört zur Lebendigkeit des Denkens, ist aber auch unsere Pflicht, „unsere Zeit in Begriffe zu fassen“ (mit Hegel) oder zu denken mit Ranke, dass jede Epoche Gott „gleich nahe“ ist. Wir haben in den vergangenen Jahrzehnten tatsächlich vieles erlebt, ich denke nur an den Covid, der es verhinderte, dass die Zusammenarbeit der Freiburger Gruppe weiter geht (ich würde sehr befürworten, dass wir es in irgend welcher Form wieder fortsetzen). Liebe Christina, unsere lange und inhaltvolle Zusammenarbeit war für mich auch noch aus dem Grunde wesentlich, weil unser Denken ähnlich ist. Sie haben stets exzellent verstanden, was ich dachte (hoffentlich ich Sie auch). Ich wünsche Ihnen viel Freude und Glück und hoffe, wir bleiben in Verbindung...

Mit sehr herzlichen Grüßen,

E.K.

Prof. Dr. Anton Sterbling (Fürth)

Durch die pannonische Tiefebene.

Prof. Dr. Endre Kiss zum 75. Geburtstag

Der Philosoph wanderte wochenlang durch die pannonische Tiefebene. Über abgeerntete Felder. Nahezu nichts veränderte sich während seiner Wanderung. Nur Scharen von Krähen und Schwärme von Staren flogen immer wieder einmal in großer Höhe über ihm. Es schien, als würde er die ganze Zeit einer Grenze entlang wandern. Aber welcher Grenze? Warum sollte es eine Grenze sein? Und doch verließ ihn nie das Gefühl, ständig an einer Grenze zu wandern. Die Zeit schien angehalten. An der Grenze ist die Zeit immer wieder einmal angehalten, vollständig zum Stillstand gebracht. So wanderte er Tage lang, Wochen lang, Monate lang, vielleicht sogar Jahre lang, immer einer Grenze entlang. Einer unsichtbaren Grenze, denn Grenzen sind ohnehin zumeist unsichtbare, von Menschen auf Landkarten erdachte Linien, wie schrecklich sie dann auch in Wirklichkeit gelegentlich werden können. Ihm fiel aber keine Landkarte ein, die diese endlose Weite hätte erfassen können. Und dies angehaltene Zeit, in der sich nahezu nichts bewegte. Sein Blick wurde aber keineswegs müde. Je weniger sich änderte umso aufmerksamer erkannte er jede Einzelheit. Scharen von Krähen und Schwärme von Staren, die sämtliche Weingärten leergefressen haben, waren häufig seine Begleiter. Doch er begegnete weder den Weingärten, noch den verfallenen Dörfern, die einmal an der Grenze errichtet wurden und wohl in der Zeitlosigkeit verschwanden. Der Philosoph führte manchmal Gespräche mit Hermann Broch über die „Schlafwandler“ und mit Franz Kafka über dessen Großvater, der auf seinem Ritt nie im nächsten Dorf angekommen ist. Wie selbstverständlich dies doch alles erschien, auf der endlosen Wanderung über abgeerntete Felder in der Weite der pannonischen Tiefebene. Allein den Brunnen wollte er endlich finden, nach dem er so lange suchte. Den Brunnen, den es in dieser weiten Landschaft doch unbedingt geben muss.

Lieber Herr Professor Sterbling, lieber Freund,

ich danke sehr für das Bild über den Wanderer auf der pannonischen Tiefebene.

Das Bild ist mir ein Spiegel, aber auch – nicht gerade angenehm „modisch“ – eine Narrative, das (die) ich vertieft studieren muss. Ich fand glücklicherweise jenseits der Grenze auch Freunde wie Bálint Balla oder Sie, die etwas davon verstanden haben, was mir auch noch nicht ganz klar ist.

Wünsche Ihnen viele schöne und produktive Zeit und gute Gesundheit,

Ihr

Endre Kiss

Suszter János

Kedves János,

nagyon (ha lehetne fokozni, azt írnám: „nagyobban”) köszönöm a kivételes fényképet. Gyönyörű gondolni közös barátságunkra Seth-tel. Mindaz, ami e barátsághoz tartozott, számomra maga az ifjúság, abban az értelemben, mint Kosztolányinak az „Üllői úti fák”. Csak remélni tudom, hogy ez a barátság még folytatódni is fog.

Én is egy szöveget küldtem Seth-nek, amit most Neked is elküldök. Sajnos egy kicsit hosszabb, mint kellene lennie...

Minden Jót kívánok,

Endre

A világ pillérei – az etika pillérei Az igaz emberek legendája, mint etikai narratíva

(...)

Az etikai narratívák szüntelenül újra termelődő áradatában azok választódnak ki és maradnak meg az emberiség emlékezetében, amelyek olyan szélsőséges komplexitást képesek megragadni, hogy az adott jelenség magyarázatában végül versenytárs nélkül maradnak. *Az általunk ismert leghíresebb etikai narratívák is e spontán kiválasztódás útján hagyományozódtak ránk.* Nem könnyen képzelhető el például, hogy lehetséges *egyén és közösség* sajátosan (etikai szempontból) materiális viszonyát és az abban rejlő paradoxont találóbban ábrázolni, mint ahogy az *Kasszandra* mitológiai történetében megtörtént. A jövőt előre látó egyén, akinek éppen saját közössége nem hisz, egyszerre *hihetetlen* és egyszerre igen *gyakori* és egyszerre *életveszélyes* konfliktus, és könnyen belátható, hogy más eljárással a közösség viselkedésének e folyamatba ágyazott láthatatlan etikai dimenziója nem volna felmutatható. Ez az a pont, ahol egy rendkívül komplex szituáció narratív megoldása immár *más filozófiai régiókba is átlendül, azaz a maga etikai mivoltában is része lesz a történelemnek és a társadalomontológiának is.*

Hasonlóan kivételes etikai narratíva *Ábrahám és Izsák* története. Erre is érvényes, hogy fennmaradása *spontán kiválasztódás* eredménye, olyannyira, hogy egy XIX. századi filozófus már, mint kész narratívát, módszertani részletekben is bővelkedő további demonstratív reflexió tárgyává teheti. Az etikai narrativitás (a történet) képes felszínre hozni a materiális etika egyéb megközelítései számára

elérhetetlen nyílt ugrásokat, mutációkat, paradoxonokat vagy más *dialektikus* történéseket. Ábrahám *éppen azzal* nyeri vissza fia életét, hogy meg akarja ölni őt, azzal teremti újjá a vallást, hogy végrehajtja annak bármely parancsát. Az etikai parancs vezet a tethöz, miközben az a *tett teremti újjá azt az etikát, amely az etika közvetlen parancsa...*

A zsidó vallási hagyomány igaz emberek-narratívája *kivételes jelentőségű* az etikai narrativitás története szempontjából. Jelentősége korántsem történeti, hiszen önmagában, minden történeti vagy teológiai összefüggés nélkül is képesnek bizonyult arra, hogy a maga eredeti alakjában is alapvető meghaladhatatlanná is váljon. Nemcsak szent könyvekből származik, de számos *közvetett* és még számosabb *közvetlen* szálon Isten és ember dialógusáról is szól. Mint etikai narratíva *evilági* materiális etikát (is) képes megalapozni.

A *kivételesen jó*, az *igaz* emberek kérdésköre valamilyen formában az összes társadalmat foglalkoztatta. Ismeretesek a szentekről való példabeszédek, hiszen a szentek is a maguk módján igaz emberek, akik ráadásul, az alaptörténethez hasonlóan, ugyancsak különleges helyzetet töltenek be a túlvilági és az evilági élet között. A hős, a hősiesség eleve is tartalmazhatja az igaz ember lehetőségét, mint ahogy a kivételes helytállás, a váratlanul heroikus emberi reakció is felvilanthatja az igaz emberekben rejlő kivételességet.

A történet szerint 36 igaz ember létezett és létezik minden nemzedékben a földön, akik nem ismerik egymást, és nem is tudják azt, hogy ők igaz emberek (*Lamed Wufnik*). Ha ráébrednének arra, hogy ők igaz emberek, nyomban meg is halnak, és valahol máshol megszületik egy másik igaz ember. Nem gyanítják különleges létüket, annak összehasonlíthatatlan fontosságáról nem is beszélve. Szinte felfoghatatlan feladatuk (funkciójuk), hogy ők azok, akik létükkel igazolják a világot Isten előtt. Ők a világegyetem rejtett oszlopai, őmiattuk nem semmisíti meg Isten a bűnökben elmerülő emberiséget. Anélkül tehát, hogy tudnának róla, ők a mi megváltóink. Megmutatkozik, hogy tágabban az *általában vett* teológiai-filozófiai messianizmus,¹ vagy némely összefüggésben maga Jézus alakja is értelmezhető ebben a gondolatkörben.

¹ Így például különlegesen is az úgynevezett „szenvető Messiás” képzete: „So spaltet sich bereits in biblischer Zeit das Messiasbild, und im 1./2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung taucht im rabbinisch-talmudischen Schrifttum eine zweite Messiasfigur auf. Dies ist eben der leidende Messias. Er aber entstammt nicht David, sondern Josef. Er ist der Maschiach ben Joseph. Ganz ungleich weniger populär als der strahlende Messias ben David und nur in relativ wenigen Texten aufgenommen, bleibt doch die Erinnerung an den leidenden Messias ben Josef über die Jahrhunderte in den verschiedensten Zweigen jüdischer Literatur wach, in hebräischen, aramäischen und jiddischen Texten.” in: Gabrielle Oberhänsli-Widmer, Der leidende Messias in der jüdischen Literatur. in: *Judaica: Beiträge zum Verstehen des Judentums* 54 (1998), S. 132–143

Az igaz emberek legendája az ember történelmi szerepének értelmezései közé tartozik, igazi természete tehát az etikán túl *történelemfilozófiai*. Tárgyalta a filozófiai hagyomány az ész cselét, a történelemformáló személyiség és az úgynevezett fenntartó személyiség kettőségét, a világtörténelmi személyiségeket (akiket nem egy gondolkodó név szerint is megnevezett), a már említett szenteket, politikai vezéreket, Cézárt és a cezarizmust. Az igaz emberek legendája a fenti koncepciók jó részének majdhogynem *diametrális ellentéte*. Gondolatmenetünket tehát végső soron az foglalkoztatja, hogy *mi az igaz emberek legendájának helye az ember történelmi szerepéről alkotott elméletek között*.

Az igaz ember karizmatikus, karizmájáról azonban sem ő, sem pedig mások nem tudnak. Az igaz ember megmenti az emberiséget, de még ez a hősiessége (is) ismeretlen marad. Az igaz ember teljesítménye nem fejezhető ki az etikában kivívott kivételes eredményében, miközben nyilvánvaló hogy ezek a teljesítmények etikai kiindulásúak. Az igaz emberekben az emberség, az emberi lét igazi arca nyilvánul meg, de ez a megnyilvánulás csak spontán jellegű lehet, hiszen elképzelhetetlen, hogy bármiféle tudat, s így bármiféle nyilvánosság is szerepet játszhatna ennek a teljesítménynek a kivívásában.

A babilóniai Talmudban és más szent könyvekben, történetileg is azonosítható, hogy az igaz emberek legendájának keletkezése a babilóniai korszak mély erkölcsi fertőjével, megrázkódtatásaival kapcsolatos. Ennek az összefüggésnek az érvényben hagyása mellett, értelmezésünk csatlakozik a történet hagyományos alapjához, miszerint az igaz emberek, a lét oszlopai minden korszakban léteznek, létük nincs kivételes erkölcsi megrázkódtatásokhoz kötve. Éppen ebben pillantjuk meg e történet kivételes jelentőségét.²

Szeretnénk a történetet a társadalmi lét alapvető értelmezéseként felfogni. A misztikát társadalomontológiaként értelmezzük. Nem kell ahhoz Babilóniába menni, hogy a társadalmi lét időről-időre ne kerüljön olyan veszélybe, amelyet az adott társadalom tagjai végveszélyként értelmeznek. Nem kívánjuk ezeket a végveszélyeket rávetíteni a XX. század világtörténelmére - elegendő annak rövid felidézése, hogy számos közösség számos alkalommal érezhette magát a megsemmisülés szélén. Mind a politika, mind a gazdaság, ciklikus természetű, s minden ciklikus mozgás időről-időre el is éri a maga mélypontját. A politika esetében ez a diktatúra vagy világháború (mint a politika folytatása), a gazdaság esetében a világválság jól ismert fogalmi. Isten, aki el akarja pusztítani a világot, mert ezt kellene tennie, nem egy és nem két esetben áll ilyen döntés előtt, amiért a

² Ld. *Babylonian Talmud*: Tractate Sanhedrin, Folio 97a

mindenkori igaz emberek sem csak egy vagy két esetben hordozhatják a létet és kísérelhetik meg, metafórikusan szólva, példájukkal áthangolni az Istenek akaratát.

Az igaz emberek legendáját a társadalmi lét paradigmájaként értelmezzük. Ha nem is tekintjük ezt paradigmát egyértelműen konkrét történeti jelenségnek, semmiképpen sem tekintjük azt költői hasonlatnak, allegóriának, szimbólumnak vagy más távoli megfelelésnek.

Ebből a szempontból az eredeti történet minden egyes részlete különlegesen fontossá válik.

Nemcsak *erkölcsi*, de *társadalomontológiai* jelentősége is van annak, hogy nem tudhatják magukról, hogy igaz emberek. *Erkölcsei* szempontból azért, mert az erkölcsi tudatosság elvonná az alapcselekedet tiszta spontaneitását, és ezáltal az igaz ember elveszítené a maga valóságos értékét Isten előtt.

Társadalomontológiai szempontból azért, mert a tudatosság óhatatlanul közvetlen társadalmi státusszal ruházná fel az igaz embert, *aki ezért már a nagy világégésben is társadalmi státusza, és nem tiszta embersége alapján cselekedne*, ami azt is jelentené, hogy cselekvése kényszerűen eredménytelen is maradna: *a társadalmi szerep* (lett légyen az a legmagasabb vagy a legmagasztosabb) *felemésztené az igaz ember karizmáját.* Érdemileg hasonló mondható el arról is, hogy egymást miért nem ismerhetik, mint ahogy arról is, hogy miért hal meg az, aki tudatára jönne ennek. Mindkét eset érdemileg hasonló - az eredeti identitást *kioltó*, társadalmi *szereptulajdonítással* kellene, hogy járjon.

A 36-os számnak is megvan a maga jelentősége, jöllehet több szám is szóba kerül a vitában, sőt, Ábrahám még alkudott is az Úrral, mint ahogy egy másik forrásból azt is megtudhatjuk, hogy az erkölcsi bűnök mélyébe zuhant zsidóság vezetői egymás között is beszéltek a lehetséges megmentők számáról, illetve azok arányáról a népesség számához. Bár 36-os szám lehet véletlen,³ az alap-narratívához igazán méltóan alkalmas mindenféle számmisztikára is, alapvetően azonban mégis racionális, egyenesen józan mérlegelés húzódik meg mögötte. Az akkori zsidóság 12 törzsből állt. Ez azt jelenti, hogy törzsekként 3 igaz emberrel lehet számolni, ennyit még a vezetők sem tartottak kizártnak. Az alap-elbeszélés realitás-érvényének tehát a 36-os szám kiválóan megfelel.

Az etikai narratívítás jelensége és fogalma világítja valójában meg az igaz emberek legendájának egyedülálló mivoltát, de mindez *megfordítva* is így van: az igaz emberek legendája az általunk ismert és széles körökben is ismertnek tekinthető etikai alap-történeteknél (Ábrahám és Izsák története, Sziszfusz mítosza,

³ Utalunk arra, hogy a 36-os szám magyarázatának kisebb könyvtárnyi irodalma van, az egyes változatok között etikai tárgyú dolgozatunk nem foglalhat állást.

Kasszandra vagy éppen *Kierkegaard* Don Juan-értelmezése) is jobban mutatja fel az etikai narrativitás mibenlétének összetevőit.

A köztudatban mélyen élő etikai történetek *rendkívül komplexek*. Sikeres elterjedtségük mutatja azonban, hogy az első pillanatra is érthetőek, beteljesítik minden filozófus álmát, hogy *szélsőségesen komplex összefüggéseket az evidencia egyértelműségével fogalmazzanak meg*. Egy ilyen etikai alaptörténet önmagában *definícióértékű* is. Egy *formálisan* szoros definíció szemszögéből nézve az etikai alaptörténet eredetileg *illusztráció, példázat, körülírás, szemléltetés*, azaz minden, csak nem diskurzív meghatározás. *Sajátos dialektikus ugrás következik azonban be*. Az alaptörténet elveszíti illusztratív és demonstratív jellegét. *Maga az illusztráció válik definícióvá. A demonstráció válik a tárgy meghatározásává*, nem követve ezzel a formális logika bevált eljárását. Ez a sajátos funkcióváltás a tárgy komplexitásával függ össze, s ezt az ugrást genealógiailag évezredek aprómunkája alakította ki. Magában az etikai kommunikációban kellett kialakulnia annak az eljárásnak, ami ehhez a dialektikus ugráshoz vezetett.

Érdemes ezt az ugrást az *etikai tipológia* legközeppontibb centrumával is szembesítenünk. A maga klasszikus mivoltában az etikai alaptörténet ugyanis egyformán tekinthető mind a *formális*, mind pedig a *materiális* etika „dialektikus” továbbfejlesztésének.

Metaforikusan kifejezve az etikai narrativitás az etikai horizontnak az a pontja, amelyen az összeegyeztethetetlenek találkoznak. A formális etika továbbfejlesztésének tekinthető az etikai narrativitás abból a szempontból, hogy a történet a maga eredőjében, tanulságában olyan cselekvést követel, amelyik pontosan megfelel a formális etika szabadság- és autonómia-előírásainak. A materiális etika továbbfejlesztésének tekinthető az etikai narrativitás abból a szempontból, hogy maga az etikai történet „materiális”, még akkor is ha materiális tartalma, azaz az etika materialitása maga a történet. Materiális szempontból tehát az etikai narrativitás nem több, mint a materiális tartalom konkretizálása és szituálása, a nagy ugrás ezen a nyelven és ebből a perspektívából pedig egyszerűen az a metamorfózis, amelynek során egy történet (etikai szempontból) materiális tartalma egy materiális etika végső értékévé válik, úgy, ahogy van, a történetből érték keletkezik.

A tipikus materiális etika egy-egy konkrét formája és az etikai narrativitás között az a különbség, hogy előbbiben az etikailag cselekvő maga hozza kapcsolatba a konkrét helyzetet a materiális értékek világával (ez a legtöbb esetben a helyzet és az érték egymással való megfeleltetésének *egyetlen* aktusa), miközben az etikai narratíva esetében az etikai történet értelmezése jelöli ki (az immár már tudatosan nem is feltétlenül realizálódó) helyes választást *a helyzet és az adott materiális érték*

egymásnak való megfeleltetésében. Ennek az eltérésnek is fel lehetne fedezni azonban az okát, s ez éppen a helyzet komplexitásában van, amely komplexitás nem egyszerűsíthető le egy-egy materiális értékre önmagában. A történettől az értékig vezető út egyenes vonalúbb, mint az értéktől a történetig.

Az etikai narratívák különös erővel világítanak bele az etika társadalmi felépítésébe, a társadalmi lét *határeseteibe*, mely határesetek elmozdítják az etikai magatartás kialakult pályáit, amelynek folytán a megváltozott orientáció immár képtelen *közvetlenül* helyesen megválasztani a „normál” helyzetnek megfelelő materiális értéket. Olyan egyéni és társadalmi helyzetekről tanúskodnak az etikai elbeszélések, melyek szélsőségesek, intellektuálisan majdhogynem felfoghatatlanok, hihetetlenek, tragikusak, veszélyesek és öndestruktívak. Ezeket a helyzetek könnyen tudjuk azonosítani az igaz emberek legendájával konkrétan is. Az etikai narrativitás legkomplexebb esetei objektíven, „ontológiai” olyan helyzeteket referálnak, amelyek maguk különlegességében lehetetlenné teszik, dezorientálják mind a formális, mind a materiális etika normális esetben teljes joggal általános érvényűnek tekintett működési szabályait.

Ebből a perspektívából tekintve fel is tárul előttünk az igaz emberek értelmezésének máig érvényes különleges üzenete. Az igaz emberek legendája a társadalmi lét legmélyebb válságát, pozitívan is megfogalmazódó érték- és önpusztító állapotát rögzíti. Ez a magyarázat arra is, hogyan lehet a legkomplexebb az, ami a legkönnyebben érthető, és fordítva, hogyan válhat egy látszólag meseszerűen egyszerű történet holisztikus és egyben egy tömbből faragott magyarázat a világ további fennmaradására.

Igen pontosan értelmezi e legendát Hannah Arendt. Azt emeli ki, mennyire „szükségyszerű” az igaz emberek „nemes” magatartása, és – amivel mi is tökéletesen egyetértünk – *helytállásuk* voltaképpen *nemcsak azokban a helyzetekben meghatározó, amelyekben külső szemmel is egyértelműen cserepekre tört a világ, de ugyanúgy a dolgok „normális” meneténél is.*⁴

E megállapítás magyarázata előtt le kell szögeznünk, hogy az igaz emberek története *objektív, realista*, „ontológia” értelmezésének két változata lehet.

Az egyik a *történelmi katasztrófákra*, a másik a *történelmi normalitásra* vonatkozik. Kétségtelen, hogy az alaptörténet a kifejtett formában megjelenő szélsőséges és kivételes megpróbáltatás kifejezése. Hannah Arendt a másik állásponthoz csatlakozik (azaz a dolgok normális menete *is* szükségyszerűvé teszi az

⁴ „The old Jewish legend about the thirty-six unknown righteous man who always exist and without whom the world go to pieces says the last word about the necessity of such 'quixotique' behavior in the ordinary course of events.”
Ld. Peace ar Armistice in the Near East? in: H.A., *The Jewish Writings*. Edited by Jerome Kohn and Ron.H. Feldman, New York, 2007. (Schocken Books). 445.

igaz emberek helytállását). Ez a mi értelmezésünknek is megfelel, a magyarázatban azonban mégis fellép egy árnyalatnyi különbség Hannah Arendt véleményéhez képest (ő a nem szélsőségesen negatív társadalmi állapotban erőteljes anomáliákat pillant meg), véleményünk szerint éppen az igaz emberek története szemszögéből *nem igazán célszerű különbséget tenni a társadalom különleges és a normális állapotai között*. Ez az első pillanatra nyilván meghökkentő állítás ontológiai szemléletre megy vissza, ÉS még inkább felértékelné az igaz emberek történetének kivételes jelentőségét. A látszólagos ellentmondás (kivételes állapot – „normális” állapot) a társadalomontológia oldaláról oldható fel. A társadalom természetesen nincs állandóan kivételes állapotban, létezik tehát társadalmi normalitás. A társadalom lényegéhez tartozik azonban, hogy annak belső, funkcionális újratermelődése szükségszerűen vezet újabb és újabb válsághelyzetekhez. Nem válik minden szélsőséges válsághelyzetből valódi, szélsőséges válság, hiszen emberi beavatkozással, szerencsével vagy más módon sok ilyen veszélyt el lehet hárítani. Ez a tény azonban mégsem elég erős ahhoz, hogy a válsághelyzeteket kizárólag kivételesnek tekinthessük, vagy pedig, ahogy Hannah Arendt-nél történik, hogy *feltűnő társadalmi anomáliákat csak kivételes válsághelyzetekkel magyarázhassunk*. A válságok „normalitása” magában az újratermelésben, a társadalmi reprodukció legmélyebb köreibe van beépítve.

Kezdjük a *politikával*: a társadalmi *normalitás* és társadalmi *kivételesség* igen gyorsan át tudnak menni egymásba, ha a politikai hatalmi harc, egy-egy személy átlagosnál erősebb hatalomvágya, vagy más véletlen események (hódítás, reváns, természeti katasztrófa, stb.) színre lépnek. Talán még egyszerűbben szemléltethető ez a gazdaság esetében, itt azt kellene mondanunk, hogy a gazdasági alrendszerben a *válság azonos lehet a normalitással*. Aki esetleg csodálkozna ezen a kijelentésen, annak ajánljuk a gazdaságtudomány szakirodalmát, ahol ez a tézis elfogadott evidencia.

Történeti jelentősége miatt szót kell ejtenünk André Schwarz-Bart újkeletűnek mondható feldolgozásáról, az *Igazak ivadéka* című modern regényről.⁵ E mű e jelentősége a Második Világháború megsemmisítési folyamatainak közvetlen feldolgozásai között nem képezheti vita tárgyát. Késői korok olvasói számára mindig nagyon sokat fog mondani ez a regény, jól rekonstruálhatóan fogja megjeleníteni előttük egy, a *Holokauszt*ban közvetlenül érintett fiatal nemzedék világvégét. A koncepciót tekintve logikus módon az író össze is foglalja saját

⁵ André SCHWARZ-BART: *Igazak ivadéka*. Fordította: Justus Pál. Európa Könyvkiadó, 1962 (1983.) eredetileg: 1959. – A legenda korábbi irodalmi feldolgozásaira egyáltalán nem tudunk kitérni, *kivéteként* említenénk meg a XIX. századi jiddis irodalomban Mendele Mojhér Szforim: *Sánta Fiske* című alkotását (Európa könyvkiadó, Budapest, 1981.).

értelmezését az „igaz emberek” legendájáról: „Az átalakulás e folyamatát csak az értheti meg, aki hallott már valamit a *lamed vov* ősrégi zsidó mondájáról. Ezt a hagyományt egyes talmudisták az idők ősforrásáig, Ézsaiás próféta titokzatos koráig vezetik vissza. Azóta patakokban ömlött a vér, a füstfelhők elsötétítették az eget, de a hagyomány élt tovább, átvergődött minden mélység fölött, és megmaradt egészen napjainkig. E hagyomány szerint harminchat igaz ember hordozza a vállán a világ egész súlyát, ők a *lamed vov*, a Harminchatok. Külsőleg mi sem különbözteti meg őket a közönséges halandóktól, s gyakran maguk sem tudják, hogy ők a kiválasztottak. De ha csak egy is hiányoznék közülük, a mérhetetlen szenvedés megmérgezné az ártatlan kis gyermekek lelkét is, és az emberiség egyetlen óriási kiáltással megfulladna. Mert a Harminchatok a világ megsokszorozott szívét jelentik, s edényként fogadják magukba az emberiség minden fájalmát. Ezer meg ezer népi legenda szól erről, bizonyítja, hogy a Harminchatok ott vannak mindenütt. A Haggada egyik nagyon régi szövege elmondja, hogy a legsajnálratraméltóbbak azok, akik nem tudják, hogy a Harminchatok közé tartoznak. Számukra a világ szemlélése elmondhatatlan szenvedés, maga a pokol. A hetedik században az andalúziai zsidók mélységesen tiszteltek egy könnycsepp alakú sziklát, amelyet egy ilyen ’öntudatlan’ *lamed vov* fájdalomtól megkövült lelkének tartottak. Más *lamed vov*-ok, mint például a fiai halálát üvöltve sirató Hekuba, állítólag kutyává változtak. Egy chaszidista elbeszélés szerint ’valahányszor egy »öntudatlan« *lamed vov* felmegy a mennyországba, olyan dermedt, hogy Istennek ezer esztendeig kell melengetnie ujjai között, amíg lelke megnyílik a Paradicsomban’. És tudjuk, hogy sokan közülük sohasem tudnak megvigasztalódni az emberiség szenvedései miatt, s még Istennek sem sikerül megmelegítenie őket. Ezért azután a Mindenható - áldott legyen az ő neve - olykor-olykor egy perccel előre igazítja az utolsó ítélet óramutatóját.”⁶

A közvetlen érintettségből származó értelmezés elemeit Gershom Scholem szavaival helyezhetjük helyes megvilágításba. Scholem szerint semmi sem eshet távolabb az eredeti tradíciótól, mint az, amit Schwarz-Bart költői szabadságában megenged magának, azaz, hogy a 36 igaz emberhez való tartozás családi kapcsolatként is értelmezhető lehetne. („Keletkezésén ezen kívül még egy másik különös körülménynek is köszönheti, nevezetesen annak, hogy a kis Salamon Lévy, Jom Tov rabbi legkisebbik fia túlélte a dolgot. Ám ezen a ponton a történelem a legendába torkollik (!), és felolvad benne; a közelebbi adatok hiányoznak...”⁷). Ez azt jelenti, hogy az igaz ember kiválasztottsága apáról-fiúra száll(hat)na tovább.

⁶ André SCHWARZ-BART: *Igazak ivadéka*, mek.oszk.hu/00500/00555/html/01.htm -

⁷ Uo.

Mielőtt folytatnánk Scholem kritikájának ismertetését, közbe kell vetnünk, hogy ebben a mozzanataiban is igen markánsan jelenik meg Schwarz-Bart *közvetlen* Holokauszt érintettsége. Scholem a legnagyobb mértékben helyesen utal arra, ami ennek az etikai narratívának minden körülmények között meghatározó összetevője: a rejtetten élő igaz ember minden, csak nem „családtag”, éppen hogy annyiban „idegen”, hogy a „*te szomszédod és az én szomszédom*”, akiről pontosan ilyen viszonylatban nem is fogalmazhatunk meg ítéletet.⁸ Miközben szimpatizálunk Schwarz-Bart saját értelmezésével, a Scholem kiemelte mozzanat teszi igazán kivételessé az igaz emberek narratíváját. *A narratíva „életszerűsége” a tét.*

Hogy mennyire korhoz-kötött magatartásból nőtt ki Schwarz-Bart reakciója, s hogy mennyire tudatosan tekintett el az eredeti alaptörténet filozófiai és etikai részleteitől, igazolhatja Erdődy Jánosnak *Az igazak ivadékától* már nyilvánvalóan befolyásolt regénye, a *Tíz igaz Szodomában*.⁹ Nagyon is hasonlóan a francia íróhoz, Erdődy is mottóban idézi fel az igaz emberek alaptörténetét, a történet élére illeszti azt, s teljesen *nyilvánvalóan* (ahogy ez Schwarz-Bart is így teszi) ő is *eltér* értelmezésében az eredetitől. A teljesen explicit eltérés – ugyancsak Schwarz-Bart-ra emlékeztetően - egyértelműen kifejezi, hogy számára az alaptörténet egyes részletei egyáltalán nem megváltoztathatatlanok, kifejezi továbbá, hogy az alaptörténet pontosan *rásimul az ő regény-történetének lényegére* (ez esetben már Erdődyére), sőt, további írói eszközökkel nyíltan érzékelteti azt is, hogy a mottót (*az alaptörténet által elkészített összefoglalását*) akár több vagy több ezer hasonló regény is követhetné, hiszen *az alaptörténet igazsága végtelen változatokban igazolódott, igazolódik és fog is még igazolódni*. Abban is emlékeztet Erdődy felfogásmódja Schwarz-Bart-éra, hogy a szereplők (hazavezényelt munkaszolgálatosok) a regény cselekményében maguk is nyíltan elemzik és értelmezik a történetet (az akkori Magyarországot a „mi Szodománk”-nak értelmezve).¹⁰

Filozófiai kérdés, hogy az igaz embereket jellemző bármiféle más tulajdonságok az e narratívát megeremtő közösség világ- és történeteszemléletének lényegét változtatnák meg. Az igaz emberek bármiféle más kiválasztásódása szükségszerűen

⁸ „Der verborgene Gerechte, wenn er irgendetwas ist, ist eben dein und mein Nachbar, dessen wahre Natur uns ewig unergründlich bleibt und über den kein moralisches Urteil abzugeben uns diese Vorstellung ermahnen will.” Ld. Gershom Scholem, *Die 36 verborgenen Gerechten in der jüdischen Tradition*, in: *Judaica 1*, Frankfurt a.M. 1963.

⁹ ERDŐDY János: *Tíz igaz Szodomában*. Budapest, Magvető, 1962.

¹⁰ Erdődy értelmezői mottója így hangzik: „Nem volt Szodomában tíz igaz ember. Pedig a város megmenekült volna a végső pusztulástól, ha akad falai közt ötven-negyven-harminc-húsz vagy akár csak tíz (!) igaz is. De nem volt. Ezért tüzeső, forró láva és kénköves zápor zuhogott itt alá az égből – a romlott főemberek vezette romlott nép városa és hazája mindenestől megsemmisült a lángok fürgetegében. S hogy volt Szodomában tíz igaz ember: a város megmenekült a végső pusztulástól... Mert az igazak az élet tartó oszlopai. Egyenként lehetnek gyengék, de együttes igazságuk erősebb a tűznél és halálnál.” (Uo. 5.)

erőteljes új filozófiai utalásokat tartalmazna. A kivételes narratíva minimalizmusa többet mond, mint a pozitív meghatározások bármely lehetséges száma. *A_kevés (a semmi) több, mint a meghatározások számossága.*

E narratívának nincsen történeti befejezése, amíg világ a világ, sorsát ugyanúgy 36 igaz ember viseli a vállán. Természetesen ez is *történetfilozófiai* kérdés, amit lehet egyetértően, de egyet nem értően is kezelni. E tanulmány *társadalomontológiai szempontból*, tehát a társadalmi lét általános meghatározásait szem előtt tartva is kivételesen találónak tekinti ezt a felvetést, hiszen *mekkora horderejű változásnak kellene beállnia a történelemben, de még inkább a társadalomba rendezett ember természetében ahhoz, hogy a világ „menete”, az igaz emberek funkciója megváltozzon.*

Éppen ez az ontológiába is lenyúló erő, ha tetszik, *szoliditás*, okozza, hogy az igaz emberek legendája minden későbbi korszakban mindig *jóval szélesebb körben* fogalmazódott újra, mint az önmagában szűknek ugyancsak nem nevezhető zsidó hagyomány.

A huszadik század első évtizedeinek kiemelkedő kiadója, Kurt Wolff, a híres szerkesztőt, gondolkodót és előadóművészt, a *Fackel* szerkesztőjét, Karl Kraus nevezte „igaz ember”-nek (a kor kritériumait és Kraus személyiségét tekintve *teljes joggal*) és ugyancsak teljes tudatossággal emeli át a legendát a modern értelmiségi mitológiába: „Igaz embernek lenni sors, talán átok is. Aki igaz embernek született, annak nincs választása. Őneki ki kell mondania az igazat, úgy, ahogy ő azt felismeri...”¹¹

Különlegesen is tanulságos Bertolt Brecht *Jó embert keresünk* című drámája, amely eredeti német címén is ismert (*A szécsuáni jó ember*). Nemcsak az tűnik fel, hogy Brecht darabja Kínában játszódik, nemcsak az, hogy Brecht igaz embere nő (miközben napjaink feminizmustól áthatott közszellemében már rá is kérdeztek arra, hogy vajon nincs-e a 36 igaz ember között nő), de az is, hogy Brecht története a XX. században játszódik és erőteljes kommunisztikus összetevői is vannak.

Bertolt Brechtet nem szándékozunk esztétikai vagy művészettörténeti szempontból összevetni Quentin Tarantinoval. Mindenképpen *feltűnő* analógia azonban az, hogy 2000-ben, a maga korában és műfajában, Tarantino az alternatív értékek és mély társadalomkritika ugyanolyan markáns protagonistája, mint amilyen egykor Brecht volt. Korai filmjei a *nem-ezoterikus posztmodern tömegkultúra* vélhetően legkiemelkedőbb alkotásai. A világalllapotról alkotott holisztikus és nagy

¹¹ Ld.http://www.germlit.rwth-aachen.de/index.php?id=223&no_cache=1&file=111&uid=434

mértékben egyéni képe azonban már nem csak Brechtel rokonítja, de megalapozza azt a hozzáállást is, amelyben az „igaz emberek” legendájának legaktuálisabb alkalmazása megszülethet. A bűn magától értetődő hétköznapisága éppoly mélyen áthatja Tarantino világát, amint azt Szodomáról és Gomorráról a hagyományból tudhatjuk. Sajátosan *posztmodern* vonások ebben a világállapotban az emberi lét új változatai, a bűnben, egészen konkrétan, *a kriminalitás médiumában* megvalósuló életfolyamatok és a mindig váratlanul és látszólag tökéletesen logikátlanul felbukkanó katartikus, de immár humanisztikus értékek. Többszörös áttétellel ugyan, de mégis teljesen logikusan, a genghez tartozó bérgyilkost (akinek sorsában példaszerűen kapcsolódik össze a hétköznapi kenyérkereset és a bűnözés, éppen az a *természetes keverék*, aminek felmutatása Tarantino elsődleges célja) olyan mély filozófiai felismerés keríti hatalmába, amelyet (saját idézetében!) Ezékiel könyvének 25:17-es igéjével fogalmaz meg: „Az igaz ember járta ösvényt mindkét oldalról szegélyezi az önző emberek igazságtalansága és a gonoszok zsarnoksága. Áldott legyen az, ki az irgalmasság és a jóakarát nevében átvezeti gyöngéket a sötétség völgyén, mert ő valóban testvéreinek őrizője és az elveszett gyermekek meglelője. Én pedig lesújtok majd tereád hatalmas bosszúval és rettentő haraggal, és amazokra is, akik testvéreim ármányos elpusztítására törnek, és majd megtudjátok, hogy az én nevem az Úr, amikor szörnyű bosszúm lesújt rátok!”¹²

Jorge Luis Borges egyik kiemelkedő művében a következőképpen értelmezi az igaz emberek példázatát: „Harminchat igaz ember van és volt is mindig a földön, akiknek az a feladatuk, hogy igazolják a világot Isten előtt. Ők a Lamed Wufnikok. Nem ismerik egymást, s nagyon szegények. Ha egy ember egyszer ráébred, hogy Lamed Wufnik, nyomban meghal, és - talán valahol másutt a földön - más veszi át a helyét. Nem is gyanítják a Lamed Wufnikok, hogy ők a világegyetem rejtett oszlopai. Csak nekik köszönhető, hogy Isten nem semmisíti meg az emberiséget. Tudtukon kívül ők a mi megváltóink.”¹³ Borges – ez aktuális korjelenség, amelynek jelentősége valószínűleg nem él túl egy-két évtizedet – az igaz emberek történetét a „képzelt lények” posztmodern kategóriájába sorolja (már csak azon egyszerű ténynél fogva is, hogy egy ilyen című mű egyik történeteként szerepelteti). Borges képzelt lényei „Robert Burton, Frazer vagy Plinius kimeríthetetlen köteteihez hasonlóan” (Borges) az emberi kultúra és mitológia valóságos történetének „képzelt lényei”, s ily módon belül vannak az okadatolt történeti tudományosság sáncain. Mint jellemzően a differencia és a dekonstrukcionizmus jegyében összeállított

¹² Ld. *Ponyvaregény* (Pulp Fiction). Amerikai filmszatúra, 1994. Rendező: Quentin Tarantino, író: Roger Avary, Quentin Tarantino.

¹³ Jorge Luis BORGES, *Képzelt lények könyve*. Fordította: Scholz László (1967). in: <http://users.atw.hu/dutri/other/Jorge%20Luis%20Borges/Kepzelt%20lenyek%20konyve.htm>

„gyűjtemény”, Borges műve is az emberi tudás önkényességét, az egyes diskurzusok összebékíthetetlenségét és tetszőlegességét hivatott igazolni: „A cím alapján joggal szerepelhetne e kötetben Hamlet királyfi, a pont, a vonal, a felület, a hiperkockatest, valamennyi általános fogalom, s az istenséggel egyetemben talán mi magunk is mind benne lehetnénk. Röviden: csaknem az egész univerzum. Mi azonban megmaradtunk a 'képzelt lények' kifejezés közvetlen jelentésénél: azokat a különös lényeket gyűjtöttük össze ebbe a kézikönyvbe, amelyeket az emberi képzelet alkotott meg az idők folyamán, szerte a világon. Nem ismerjük a sárkány jelentését, amint a világegyetem jelentését sem ismerjük, ám a sárkány alakja valamiképpen egybevág az emberi képzelettel, ezért tűnnek fel sárkányok különböző korokban és tájakon.”¹⁴ Az „igaz emberek” legendája szemünkben azonban minden, csak nem olyasvalami, ami „joggal szerepelhetne Hamlet királyfi, a pont, a vonal, a felület, a hiperkockatest” társaságában, az etika, a társadalomontológia és az Isten-emberkapcsolat e legmélyebb története nem illik bele a posztmodern archivárius zsbáruinak tarka gyűjteményébe.

Az imént említést tettünk arról, mekkora jelentősége van annak, hogy ne nevezhessünk meg pozitív (kauzális vagy aktuális) mozzanatok az igaz emberek kiválasztásának okaként. Ugyanígyen meghatározó azonban az igaz emberek története szempontjából az a mozzanat is (amit éppen Scholem emelt ki Schwarz-Barttal szemben), hogy *nem ismerhetjük* az igaz embereket. Nyilvánvaló, hogy bármiféle „ismertség” vagy hasonló előzetes tudás ismét olyan elemeket keverne bele a történetbe, amelyek új tartalmi és kauzális motívumokat kapcsolnának az értelmezésbe, amelyek oksági és meghatározottsági viszonyai elkerülhetetlenül újabb és újabb ismeretlen vizekre vezetnék az értelmezést. Az sem kevésbé fontos azonban, hogy az igaz ember élettevékenységének valóságos funkciója is kizárólag csak így képzelhető el. S végül, *harmadrészt*, egy eddig még figyelemre nem méltatott mozzanatra is fel kell hívnunk a figyelmet. Az igaz emberek léte különleges intellektuális és erkölcsi térben valósul meg. *Isten és ember dialogizálnak ebben a térben.*

Az emberek sok esetben felkészülnek már a világ elpusztulására (vagy az azzal azonos tartalmú eseményre). Némi szándékolatlan fekete humorral azt is lehetne mondani, hogy még saját maguk elpusztulását is megértenék. Amikor megmenekülnek (az igaz emberek jóvoltából), gondolkodni kezdenek azon, hogy miért is menekülhettek meg. Ebben a gondolkodási folyamatban kell az embereknek rájönniük arra, hogy az Úr mentette meg őket, viszont az Úr nem menthette meg őket más okból, mint éppen az igaz emberek miatt, akiket ők nem is ismerhettek,

¹⁴ Uo. (Előszó)

mert a világ akkori állapotában egy igaz embert sem láttak (mert valóságosan nem is láthattak) maguk körül (erre épül a hagyománynak az az eleme, hogy aki azt állítaná, hogy az a 36 igaz közé tartozik, az bizonyosan nem tartozhat oda).

Ha az előbb azt mondtuk, hogy az igaz emberek narratívája *társadalomontológiai* szempontból helyesnek tekinthető, most azt kell mondanunk, hogy ez a legenda *teológiai*lag is helyes. Nem előzetes kinyilatkoztatás, de *utólagos reflexió* útján ismerteti meg az emberrel az Isteni szándékot. *Utólagos kinyilatkoztatásnak* is lehet nevezni, amely nem a próféták, hanem minden egyes ember valóságos gondolkodási folyamatában realizálódik. *Párbeszéd Istennel a világ pusztulásának szakadéka fölött.*

Alapviszonyok hasonló *megfordulása* mutatható ki az igaz emberek sajátos *karizmáján* is. A karizma, ez a modern korunkban oly nagy szerepet játszó fogalom, azon kevés fogalom közé tartozik, amelyek elválaszthatatlanul egyesítenek *teológiai* és *politikai* tartalmakat. Karizmatikus az a vezető, akinek különleges és komplex politikai tehetsége, egyben valóságos politikai hatalma meggyőzi a közösséget, majd a társadalmat arról, hogy kövesse őt.

Tudománylogikailag rögtön nyilvánvaló, hogy *a karizma fogalmában irracionalitás is rejlik*. Bármennyire is szeretnénk kiküszöbölni ezt az irracionalitást, mégsem nem tehetjük, hiszen *a karizma jelensége oly egyértelműen igazolódik a politika mindennapjaiban*

Az igaz emberek karizmája ennek az alapdefiníciónak, s ez nem játék a szavakkal, *többszörösen is ellentéte*. Egyrészt az igaz emberek ismeretlenek, ezért nem is követheti őket senki. Másrészt az igaz emberek politikai sikerét nem tudja azonosítani senki. Ez azonban nem változtat azon, hogy a szó szoros értelmében az igaz emberek képességei és teljesítményei is karizmatikusak, érvényes tehát rájuk az a definíció, amit a karizmatikus jelenségre adhatunk.

Az igaz emberek tehát nem negatív karizmával rendelkeznek, hanem *karizmájuk a pozitív karizmatikus meghatározottság negatívja, karizma, a pozitív meghatározottságok hiányával*. Nem a karizma válik negatívvá, hanem a kitüntetettségük negativitásában jelenik meg szerepük pozitivitása.

A negativitásból a pozitívításba és ismét vissza, az ellentétes irányba átcsapó karizma és kivételesség jelenik meg Hans *Jonas* értelmezésében. Nyilvánvaló, hogy ez az értelmezés a *Holokauszt*tal függ össze, miközben annak új elemét vissza is vetíti azt idők kezdetéig. Az értelmezés lényege (s ekkor rögtön meg is értjük a kiindulás korhoz kötöttségét, majd általános értelművé tételét), hogy Isten nem mindenható (teljhatalmú), nem is tudta megakadályozni a gonosz győzelmét. De Isten saját teljhatalmát már a teremtéskor korlátozta, hogy megadja az ember számára a szabadságot. Így viszont elkerülhetetlen, hogy maga Isten is szenvedjen a

gonoszság uralma miatt. Éppen az igaz emberek azonban a bizonyosság arra, hogy az ember mégis tud élni a szabadsággal, *ők bizonyítják, hogy a világra tekintve az Istennek nem kell szenvednie*. Nekik köszönhető, hogy Isten nem bánta meg a teremtést, az ember saját kezébe tette le az ember sorsát, *az igaz emberek visszaadják Istennek saját isteni mivoltát*.¹⁵ Jonas értelmezésében gondolatmenetünk *nem a teológiai* vonatkozást emeli ki elsősorban, de a *társadalomontológiai* elemet – itt ugyanis érdemileg az igaz emberek *evilági* jelenségek és a való világ körülményei között gondoskodnak a világ fennmaradásáról!

Ez a narratívum újabb, az eddigiekben még nem említett kapcsolatot is teremt Isten és ember között. Ez akkor válik nyilvánvalóvá, ha Isten magatartását elemezzük. Egyértelmű, hogy az Isten úgy viselkedik, mint mi emberek. Ezzel a magatartásával ez a narratíva szinte demonstrálja a *feuerbachianus* vallásfilozófia (illetve az összes azt megelőző és azt követő, az *emberi lényegre* alapuló valláselméletek) alapbeállítódását.

Isten gondolkodik és mérlegel. Természetes lehetőségként fordul meg fejében, hogy véget vet a világ létezésének. Istennek ez a mérlegelő szerepe tökéletesen *antropomorf*, hiszen úgy mutatja be őt, mint embert, akinek cselekednie kell, de a cselekvés végrehajtása előtt mérlegel. Különleges oldalról támasztja ezt alá a történetnek az a fent maradt része is, hogy Ábrahám kifejezetten alkuba kezd Istennel. Ábrahám 50, később 45, majd 30, 20, majd 10 igaz embert létét ajánlja fel az Úrnak, hogy ne pusztuljon el a világ. Az alkunak ez a mozzanata nem csak általánosságban (Ábrahám és az Úr), de az igaz emberek történetének szövegösszefüggésében a maga különösségében is kivételes fontos mozzanat.¹⁶

Mi áll az emberiesítő mozzanat mögött? Isten „emberként” cselekszik, de *mint Isten cselekedete segít megérteni saját emberi cselekedeteinket*. Hiszen az emberekre nézve majdhogynem *ontológiai* szükségszerűséggel igaz, hogy igazán jót csak olyan valakivel tesznek, aki valamilyen olyan tetteivel vagy tulajdonságával érdemeli jótettünket, amelyben ő is „igaz ember”-nek bizonyult. Ha megvizsgáljuk, vajon kivel vagyunk képesek igazán jót tenni, arra fogunk jutni, hogy azért teszünk vele jót, mert az illető „igaz ember”-nek bizonyult, vagy pedig azért, mert valaki olyan kedvéért teszünk jót ezzel az emberrel, akit igaz embernek tartottunk. *Isten úgy cselekszik, ahogyan az ember.*

¹⁵ Hans JONAS: Der Gottesbegriff nach Auschwitz. Eine jüdische Stimme (1984), in: *Philosophische Untersuchungen und metaphysische Vermutungen* (st 2279), Frankfurt a.M. 1994, 190–208, 204f.

¹⁶ A Genesis 18-ban Isten két angyalt küldött Ábrahámhoz, közölte Ábrahámmal, hogy meg fogja vizsgálni ezeket a városokat (Szodoma és Gomorra). Ábrahám arra kérte Istent, hogy ha legalább 50, majd 45, esetleg 30, vagy akár 20, de még csak ha 10 igaz embert is talál ott, ne büntesse meg a várost. Isten megígérte Ábrahámnak, hogy akkor a várost nem fogja lerombolni.

Így vezet az igaz emberek legendája az *emberség* fogalmának értelmezéséhez is. Az *emberség igazi fogalmának felmutatása az igaz ember narratívájának végső értelme*, ez az a feladat, az a funkció, amelyet nála jobban sem a filozófia, sem az etika, sem a diskurzív gondolkodás más megnyilvánulása nem képes teljesíteni.

Az emberség esszenciája, az „igaz ember” cselekvési kényszert vált ki belőlünk, nem tudunk ellenállni annak, hogy ne kezdjünk hozzá az emberségnek e változatának jutalmazásához és dicséretéhez.

Dr. Seth Taylor

German Literature in the Aftermath of World War II

Theodor Adorno, the German philosopher, noted after World War II that “to write poetry after Auschwitz is barbaric. That sums up the situation of the German writer in the post Nazi period. The language of Goethe and Schiller had been, in the words of Heinrich Mann, “assaulted by Hitler’s gangsterism. Nazi exploitation of German cultural traditions made it difficult for German writers to continue to glorify and affirm these traditions. Indeed, in the immediate aftermath of World War II, a new generation of authors – Siegfried Lenz, Günter Grass and Heinrich Böll – used their writing to place those cultural traditions under the microscope. Notions of duty and order, traditionally seen as German virtues, were now held partly responsible for the German catastrophe.

Siegfried Lenz’s *“The German Lesson”*, appearing in 1968, was one of the most thorough postwar novels to examine the German obsession with “duty”, holding it, in part, responsible for the events leading to the Nazi regime. The protagonist of the novel is a young man named Siggi Jepsen who is detained in an institute for difficult children after having been found to have stolen paintings. We find out the reason for his actions only when he is charged by the institutes’ leaders to write an essay about the “Joys of Duty”. That gives Siggi the opportunity to recount his wartime conflict with his father, Jens, who, during the time of National Socialism, was a policeman in a small town in northern Germany. Jen’s fixation with duty leads him to confiscate paintings produced by his good friend, Max Nansen, which had been labeled “degenerate art” by the Nazi government due to their abstract qualities defying the Nazi preference for the classical.

Over the course of the novel Jens becomes obsessed with preventing Nansen from painting even using his son to spy on him. He turns Max’s birthday party into an interrogation, warning him of the consequences if he continues to paint. When Jen’s other son, Klass, deserts the German army after suffering a mental collapse and is critically wounded by a British attack plane, Jens still feels it his duty to turn his own son over to the Nazi authorities. Even as the war nears its end with Germany losing, Jens feels obliged to unconditionally carry out his duty: “I don’t ask what good it does a man to do his duty, nor whether its good for him or not. Where would it get us all if every time we did something we ask ourselves what it

was going to lead to? You can't do your duty just according to your mood or by letting yourself be guided by caution." In certain circumstances, such sentiments may sound noble, but Lenz's view of Jens and his obsessive devotion to duty, so long celebrated in German tradition, is revealed by Max's final word on the subject: "Nothing, not even the impending end, will ever change the like of you. One simply has to wait until you have all died out."

While Jens is clearly the negative character in this story, other characters hardly escape the burden of German culture. Max feels duty-bound to continue painting despite the risks and costs. Given the danger of Max's artwork being confiscated, Siggie feels compelled to steal and hide it. It is his father who turns him in and has him sent off to the detention center. Once accepting the warden's instructions to write about the "joy of Duty", Siggie feels compelled to sit in isolation month after month and write his story, long after the warden has released him from this obligation. In the German Lesson, all are imprisoned by the attributes of German national character.

Heinrich Böll and Günter Grass both critique another German character trait, hitherto seen as a virtue: order. The German word *Ordnung*, or order, refers to something beyond mere organization and alludes, additionally, to thoroughness and efficiency, the type of characteristic that can turn a madman's hatred into a Holocaust. Böll's *Billiards at Half Past Nine* introduces us to three generations of the Faehmel family: Heinrich, the grandfather, a well-respected architect during the Third Reich, who first achieved notoriety with the building of St. Abby's cathedral; Heinrich's son, Robert, who destroyed the Cathedral during the war as an act of defiance against the Nazis; Joseph the grandson, who is rebuilding the Cathedral, an allusion to the rebuilding of Germany after the war. But will it be a different Germany?

At the beginning of the novel, we learn that Robert Faehmel carries out the same routine every day: an hour of work, billiards from 9:30 until 11:00 and breakfast at the Café Zons between 11:00 and noon. When something upsets his routine, it annoys him to the point at which he feels he could murder. Even though Robert was against the Nazi regime, there is little difference between him and his father, Heinrich, who had been a respected architect during the Nazi regime and who every day for the last sixty years has eaten paprika cheese for breakfast.

The same fixation with order appears in Günter Grass's *The Tin Drum*, a biographical story about Oskar the Drummer, recounted by himself, from inside an insane asylum. Oskar was born in Danzig, a Polish city with many ethnic Germans, and annexed by Germany during the war. When Oskar turns three years old, he decides to stop growing, a reaction to the philistine and well-ordered life of family

and friends. We learn that the husband of Oskar's grandmother always drinks to the bottom of the bottle because he is a "thorough: (gründlicher) man. Oskar's friend, Klepp, seeks a theory to explain the relationship between his two interests in Marxism and jazz. Here a theory seems necessary to achieve clarity or order since a question left unexplained leaves things in a state of disorder.

For both Böll and Grass, the character of Germans betray little qualitative differences between the Nazi and post-war periods. After the war, Oskar resigns from life by checking into a mental hospital, clearly disappointed by the lack of change. Böll, too, seems wary of the post-war period, but seems to offer the possibility of change. The older Faehmel may have eaten paprika for the last sixty years. Yet, on his eightieth birthday, he decides to escape the routine which has provided order in his life. "Important events oblige me to cancel my breakfast (at the Café). As of tomorrow, no more breakfasts."

For whatever hope Böll may have had for postwar Germany, both he and Grass were determined to use their novels to create an awareness about how short of a distance they felt Germany had traveled. Grass points Germans to the horror of the Nazi period, by rarely mentioning it directly in *The Tine Drum*, but often alluding to it. Oskar, who drums constantly, symbolizes Hitler, who referred to himself as the drummer, whipping up the passions of the masses. When Oskar puts the drum around the neck of a statue of Jesus and appointed himself as his successor, a link is created between the totalitarian movement and the German church which did little to stop it. Like the jester revealing truth in riddles, Oskar reveals Grass's viewpoints with his comical actions. When his father, Alfred, tries to hide his Nazi pin from the Russians after their invasion of Danzig, Oskar reveals it, forcing Alfred to swallow the pin and choke. Oskar the clown has passed sentence on the Nazi period.

In Böll's work it is a mad character, or at least the character most alienated from the normal, that is the source of Böll's perspective. In *Billiards* that role is taken by Johanna, the wife of Heinrich Faehmel, who was institutionalized during the war because of the loss of family members and because she could not suffer a society where "play was a deadly sin". From Johanna, we learn the truth about her husband: "He began to chase after his own legend, imprisoned in a liturgy of self". She is the conscience of the novel, proclaiming Böll's view that historical disaster is inevitable only so far as individual integrity is forgotten. "Don't weep old man, you wanted to play the game".

The perception of time plays an important role in *Billiards at Half Past Nine* and the importance of how each character understands time is crucial for understanding Böll's intentions. Heinrich states that he often travels to the Abby "to remember the future which meanwhile has long since become the past." For Johanna, time is not a

“continuous concept, but rather...separate units which must not be related and become history....Time is always today; Verdun is today and today Heinrich died and Otto fell....

After the end of the Second World War, the German-Jewish philosopher, Hannah Arendt, quoted William Faulkner’s statement that the past is not over, it is not even past. Denying that history was simply a linear sequence of events consisting of cause and effect, Arendt called for each moment of the past to be lived through, its issues confronted and settled before one could start living in some hypothetical present. These are sentiments which clearly agree with Johanna’s view of time. Heinrich had to travel to the Abby to remember his future (of yesterday) which had long since become his past. Without that reminder, the past could easily be forgotten. For Johanna, the past is always today; she could never forget.

Johanna is the voice of Böll carrying his message to Germans living in the aftermath of World War II, but it is the same message delivered by his contemporaries, Siegfried Lenz and Günter Grass. The postwar transition to democracy can only be successful if the past is not forgotten and worked through, if the character traits that Germans are known for are fully examined and understood, not only for their positive effects, but for their role in leading the German people into the darkest stage of history.

Dear Seth,

thank you so much for the great text! It's beautiful to think on our singulare friendship, also with János. I hope strongly we continue the dialogue. Our talks were for me the symbol of youth, with a huge and borderless world...

I send you also a text, I am very sorry, it's long...

All the Best,

Endre

The Legend of the Justs as Ethical, Sociological and Socio-ontological narrative

(...)

In the always incessantly reproducing current of the ethical narratives, such are selecting, that can seize an extremely high complexity so successfully, that they are standing in the explanation finally in the communication without any *competition*, therefore these narratives remain firmly also in the memory of the humanity. It is a really pragmatic selection, which work must also stand behind the analysis of these narrative structures.

The most famous ethical narratives known to us are being handed down also in this way. It is not precisely easy to think, that it is really possible to represent more adequately a material relationship (under the ethical aspect) of the *individual* and the *community* in its real complexity and real interrelations, than it is the case in *Cassandra's* mythological history. The individual, that intends the future exactly, gives credence only just to his community, is at the same time an *incredible*, an *unheard*, a very *frequent* (to whom the mass communication can strangely change also no iota), simultaneously however also *life-threatening* affair for this community.

The ethical dimension working here is incorporated in a social process, in a "range of events", that must be narrated, and indeed so that at every place of this narration the respective concrete force relations, the respective concrete consequences and the respective concrete ethical responsibility become also transparent. No individual point of this chain is in itself determining, the ethical dimension can then be crystallized in no individual point. It is also the place, where

the narrative solution of an exceptionally complex situation, let alone the ethical manifestation of its interpretation and consequences falls over to philosophical dimensions and *becomes, in its ethical-demonstrative nature, part of the history of the sociology and of the social ontology.*

An exceptionally important narrativum is *Abraham's* and *Isaac's* history. It disposes also of a permanent existence, so that a philosopher of the nineteenth century could for example raise it as classical basic history to the subject of a further reflection. This history is capable to make conceivable that dialectics, which can never become demonstrable in its entirety in a sole ethical decision, for its open progresses create always new starting points, that open then also immediately new ethical spaces as paradoxes. Thus, Abraham recovers straight his son's life, following God's order.

Behind this dialectic jump, there is however also a more global one. Kierkegaard shows, that the religion becomes thus a new life, that we follow. *The ethical order leads to the action, whilst the action really creates again that ethics, that the direct order of the religion is...*

The narrativum about the *36 Justs in the Jewish tradition* is also of exceptional importance in the context of the ethical narrativity. This importance is not only historical, for it would have been capable, also without any historical or theological context, also in its original form, to become classical and invincible.

It comes from sacred books, it applies however also as sacred for other reasons. It thematizes the dialogue between God and man, and indeed simultaneously through several, partly direct and partly indirect, canals. *Precisely in its sacred status, it founds also an earthly material ethics.*

(...)

According to the narrativum, 36 Justs existed and are existing on the earth in every generation. They do not know each other and do not even know, that they are Justs (*Lamed Wufnik*). If they were conscious of the fact, that they are Justs, they would be dying and then a new Just would be born again at another place. Their task, to reveal the world in front of God through their existence, is hardly comprehensible. They are the hidden pillars of the universe, they are so due to the fact that God does not destroy the humanity lost in their sins. Without knowing it, they are our Saviors. Even the messianism, le millenarianism (chiliasm) ¹, taken

¹See for example the representation of the „suffering” Messiah: “So splits already in biblical times, the image of the Messiah, and the 1st / 2nd Century of our era immerses in rabbinic-Talmudic literature to a second Messiah figure. This is just the suffering Messiah. But he does not come from David, but Joseph. He is the Mashiach ben Joseph. Quite far less popular than the radiant Messiah ben David and included in relatively few texts, the

somewhat in a larger context, can even also interpret the figure of Jesus, in some trains, in this circle of ideas.

The narration about the Just belongs however also to the world of interpretation of the historical role of man, its true nature is beyond the ethics also *historical-philosophical*, and must be situated from this point of view unintentionally *sociologically*.

In the philosophy of the history, the cunning of the reason, the duality of the world-historical and preserved personality, the saints, the Cesarism and the Bonapartism are treated in the tradition. The legend of the 36 Justs applies as *diametrically opposed* to these concepts. It is therefore inevitable, that also the question of the location of man in the history be always put *when thematizing the narration of the 36 Justs*.

The Just is a charismatic person, without that he knew himself, or any other, about his charismatic character. The Just saves the humanity, even this heroism remains however unknown. What he realizes cannot express publicly in ethical results, although they are ethical in highest extent. The true face of the humanity, of the human *condition humaine* is manifesting in the Just, this public side is missing to the manifestation, what amongst others also makes clear, that the moment of the public aspect is also always essential to the ethics.

In the Babylonian Talmud, but also in other cultic texts, it can be also historically identified, that the emergence of this narrativum has been removed by Babylon's profound moral shakes. This connection remains, even if the universality of this narration consists in the fact, that the Just, the pillars of the human existence are existing *at any time*. Particularly huge moral shakes may arise at any time, even more, the existence of the Just may not absolutely and necessarily be linked only to the existence of these huge moral shakes.²

It seems to us, that this narrativum can lead to the fundamental interpretation of the social being. *In the mysticism, the contours of the social ontology become visible. We must not only go to Babylon, to meet a social overall situation, that the members of this society experience as the extreme danger (in which danger also these members are involved against their will as active participants).*

memory of the suffering Messiah ben Joseph remains awake over the centuries in various branches of the Jewish literature, in Hebrew, Aramaic and Yiddish texts." in.: Gabrielle Oberhänsli-Widmer, the Suffering Messiah in the Jewish literature, in: *Judaica: Contributions to the understanding of the Judaism* 54 (1998), 132–143

² S. *Babylonian Talmud*: Tractate Sanhedrin, Folio 97a

Even if we do not wish to project these last dangers of the history on the world history of the twentieth century, it can be formulated, that *numerous communities and societies must not so rarely experience the abyss of their existence*. As well the economy as also the politics is organized cyclically and every cyclical movement reaches from time to time its low point. Regarding the economy, in these cases it is about the *crises*, regarding the politics it is about the *dictatorship* or about the *world war* itself. God, if he has also in these cases to face the decision to destroy the world, does not then get in a case to a situation, in which he can only think, just because of the view of the Just, to abolish the expected sentence in favor of the further existence of the humanity.

Thus, the legend of the Just reveals as paradigm of the social being *par excellence*.

The status of the narrativum gets thus a peculiar turn. It may not be considered, in the strict sense of the word, as an historical fact, it however does also not apply by far as comparison, metaphor or symbol. The narrativum focuses the essential, the narration is immersed in the ontological and gains thus an additional qualification as existence.

Reaching this profoundness, the full details of this narrativum become particularly relevant. Under the *ethical* aspect, it is absolutely relevant, that the Just may not know of themselves that they are Just. A clear ethical consciousness and the ensuing reflection would take the spontaneity of their actions and thus also the fortitude of the Just would lose its true value in God's eyes. It is so under a *social-ontological* aspect. For the consciousness of the actor and the knowledge of the others about these facts would provide the work of the Just in a flash with an extreme social status, that would be just like forced, precisely because of this social categorization, even in the midst of the biggest shakes and crises, to act according to this social status and not according to the motives of their pure humanity! *The social role would eliminate the charisma of the Just!*

The number 36 has also its importance. We know, that – as it could normally also be expected – also other numbers have been addressed, without speaking of the fact, that Abraham negotiated in an explicit way with the Lord how many Just would be capable to save, by their silent and unexplicit work, the people fallen into the sin. From another source, which resembles a representative of the people existing like a log, we learn, that also the representatives of the people have discussed among themselves the number of the sufficient Just. Although the number 36 may be

aleatory³ and although it is suitable for several numerologies purely through its singular numerical nature, it applies fundamentally as rational, just as if a reasoning (which we dispose no longer of) was standing behind their selection. Considering for example, that then the Judaism was consisting of 12 tribes, this number means, that we (and also the representatives, even also God) can count with three Just out of each tribe, what is *close to the truth* and *consistent with the reality*.

The basic narratives existing in the historical consciousness are *of an extraordinary complexity*. They satisfy the dream of every philosopher and moralist. *They formulate extremely complex contexts in an extreme conciseness and clarity*. From a formal point of view, an ethical narrativum appears then first as illustration or demonstration, as description and specimen, as analogy or as parable. This means, that it appears as being anything but a discursive determination, let alone as definition.

A peculiar *dialectical jump* starts. The narration is losing its illustrative and demonstrative character. *As illustration, it becomes also definition*. The demonstration becomes itself the determination of the phenomenon. All these transformations come of course from the complexity of the phenomenon to be discussed, the jump is itself elaborated in innumerable versions through the detailed work of millennia. In the ethical communication itself, a method must emerge, that leads to this dialectic.

Do we confront the ethical narrativity, as it appears to us at the example of the 36 Just, with the real center of the ethical formation of the judgment, it must then become visible, that such a narration can be comprehended as continuation and expansion both of the formal and also material ethics.

The such interpreted ethical narrativity can be seen as the evolution of the formal ethics in the sense that the message of the narration requires in its essential gravity direction exactly the action, that corresponds to the requirements of the prescriptions of the freedom and autonomy of the formal ethics. The end result appears in its gravitation as a confirmation of the formal ethics. The such interpreted ethical narrativity can be interpreted as the evolution of the material ethics in the sense, that the ethical narrativum is, in the ethical point of view, „material”, even if, and here exists the specificity, its material content, i.e. the materiality of the ethics is precisely identical to the narration. The materiality is the content of the narration itself.

³The interpretation of the number 36 is very complex, in this attempt we cannot refer in detail to the individual opinions.

The only difference, existing between the typical material ethics and the ethical narrativity, is that in the first it is the ethical actor, that connects the concrete situation with the world of the material values (in most cases, it is the only act of the interrelation of the concrete value and of the concrete action), whilst in the case of the ethical narrativum, the interpretation of the history (which is indeed transmitted with all means of the narrativity) is that which determines the accurate choice in the confrontation of the situation and of the given material values. This difference goes back again to the fundamental complexity of those narrations, which can then owe its explanation and spreading to the narrative form. For the concerned complexity can in these cases never be reduced to such or such material value. The way from the narration to the value is more rectilinear and more constructive than the same from the description of a situation to the value.

The complexity of the ethically relevant narratives often arises through the *borderline cases of the social and natural being*. The borderline cases let move the well-established ways of the ethical formation of the judgment and thus also of the ethical practice from their original location. Through such or such displacement, the ethical orientation will no longer be able to choose immediately the material value corresponding to the normal situation. These borderline cases are most often in some respect extreme, *they are tragic, hardly intellectually to be mastered, unbelievable, dangerous, and not least self-destructive in the social and human point of view*.

The result of these limit situations is the natural background for the emergence of the legend of the 36 Justs.

The qualified most complex cases of the ethical narrativity refer to situations, that disorient, or even make impossible, the normal function rules probably of the formal as also of the material ethics. *The particular message of the legend of the 36 Justs fixes the deepest crises, the also positively value- and selfdestructive condition of the human societies*. This circle reaches at this stage its starting point. Here, we understand, how what is most easily understandable can be the most complex and in reverse order, how an apparently legendary transparent history can be an holistic narrativum, which precisely can explain the continued existence of the universe.

Hannah Arendt interprets quite exactly this legend. She highlights, how the „noble” behaviour of the Justs is „necessary” and – what will be precisely very relevant under the social-ontological aspect – their fortitude is *not only decisive in situations, in which the whole world is breaking to pieces and the sins and*

*anomalies rise to an apocalyptic dimension, but also in situations, that characterize clearly the „normality” of the world everyday life.*⁴

The two possible interpretations are and were inserted in the narrativum about the Just already from the beginning.

The *first* possibility arises from the interpretation of the Justs in case of extreme disasters and shakes of all values.

The *second* possibility of interpretation refers to the *world-historical normality*.

No doubt, that the first version is no disconcerting element of the interpretation of this narrativum. Hannah Arendt associates however with the second, according to which the normal course of the events requires also the heroism of the Just. On the other side, it is the true confirmation of the relevance of the narrativum, if the fortitude of the Just is presented also in the condition of the normality (what can indeed strike at any moment in extreme crises). We share this attitude, especially because it is not precisely suitable, under the aspect of the narration about the Just, to make a difference between „particular” and „normal” conditions of the society.

This astonishing allegation comes back at first sight to the ontological positions. The society is in fact not in danger at every moment, the idea and the concept of the social normality makes good sense. It belongs however to the very essence of the social being, that its functional reproduction *can* necessarily lead again to new situations of crisis. Not every crisis is opportunity of real crisis, through the human intervention, by luck or chance, many potential crises can be avoided. All these possibilities are however not enough strong for us to explain – like Hannah Arendt – *striking social anomalies only through extreme situations of crisis*. The normality of the crises is built and abolished in the deepest circle of the social reproduction. The rapid transition between „normality” and „crisis” can be quite particularly clearly studied in the systems „politics” and „economy”.

While we tend to explain this transition in the politics with decidedly negative factors, like for example dictatorships or poor democratic education, the same change appears in the economy as absolutely „natural”, what can be proved without any problem through the widespread vision about the economic cycles.

Because of its historical importance, André Schwarz-Bart's new wording of this narrativum must be mentioned.⁵ There is no doubt about the historical and cultural-historical importance of this novel. For the readers of later periods, this novel will be

⁴ „The old Jewish legend about the 36 unknown Just, who always exist and without whom the world is breaking to pieces says the last word about the necessity of such 'quixotique' behavior in the ordinary course of events.”Ld. Peace ar Armistice in the Near East? in: H.A., *The Jewish Writings*. Edited by Jerome Kohn and Ron.H. Feldman., New York, 2007. (Schocken Books). 445.

⁵ André SCHWARZ-BART: *The Last oft he Just*. Übers. Mirjam Josephsohn. S. Fischer, Frankfurt 1960 (zuerst: Le Dernier des Justes. Édition du Seuil, Paris 1959.).

able to always show, how a young generation, directly concerned by the holocaust, was thinking. The elements of this interpretation of the direct concern are not adjusted much later by Gershom *Scholem*. Scholem corrects Schwarz-Bart in the sense, that nothing can remind of the original tradition of the Just less than what Schwarz-Bart is thus allowing himself, according to which the appartenance to the 36 Just could be interpreted also as a family relationship.⁶ This argument aims, that in this frame the specific character of exception of a Just is passed on from father to son.

Despite the truth of this criticism, Schwarz-Bart's literary decision appears to us in this concrete historical moment however as relevant. The character of exception of Schwarz-Bart's literary position seems to us as being enough strong, to legitimize this time a break in the long tradition of the 36 Just.

János Erdődy's novel, *The Ten Just in Sodom (Tíz igaz Szodomában)*, obviously influenced by Schwarz-Bart, can show to what extent this modification has outgrown his concrete time constraint (and how he has consciously ignored very important components of the classical narration).⁷ Quite similarly to Schwarz-Bart, Erdődy evokes also, in the form of a motto, the basic narration of the Just, later he deviates just as explicitly from the basic narrativum, like Schwarz-Bart did it. He expresses even also very clearly, that individual details of the original narration are not at all immutable for him, he expresses also later, that the original narration symbolizes exactly his (Erdődy's) current concrete history, he does it even with the attitude, that he makes clear, that still several, maybe hundred or thousand new narrations appear, because the truth of the basic narration has been materialized since then in endless variations. Exactly like with Schwarz-Bart, the original history is explicitly reflected in the novel, the characters of the novel discuss of this story and interpret it in the context of their concrete fate (the characters of the novel are Hungarian Jews, who do *Arbeitsdienst* in Russia and a group of them is ordered to return to Hungary). In their reflection, they call for example Hungary „our Sodom”.

The eminent editor of the first decade of the twentieth century, Kurt *Wolff*, called Karl *Kraus*, the editor of the *Fackel*, a *just man* (with full right, if we know to some extent Kraus' position in his Vienna) and with an as well perfect consciousness, he raises (Wolff) the legend of the Just at the level of the intellectual mythologies of his time: „To be a Just, is a fate, maybe also a damnation.

⁶ “The hidden Just, if he is something, is just your and my neighbour, whose true nature remains to us eternally obscure and to deliver no moral judgment about him wants to exhort us this idea.”Ld. Gershom Scholem, *The 36 hidden Just in the Jewish tradition*, in: *Judaica 1*, Frankfurt a.M. 1963.

⁷ Erdődy János: *Tíz igaz Szodomában*. Budapest, Magvető, 1962.

Whosoever was born to be a Just, has no choice. He must say the truth, like it recognizes it...⁸

In the process of the continuous reformulation of the legend of the Just, Bertolt Brecht's didactic play is particularly instructive, *The Good Person of Szechwan*, which transforms with a single ingenious art the original narration.

On the one side, Brecht moves the whole action to China, which country, partly because of the exotic distance and the simultaneous permanent world historical current events, prepared all at once a very motivating and suggestive environment for the basic problematic. After this successful displacement of the whole action, Brecht might also allow himself, to keep extraordinarily *faithful* to the basic history. This faithfulness is going so far, that the fundamental basic history is acting immediately in this piece (Gods go to Szechwan to find at least one Just!).

The fact also, that *The Good Person of Szechwan* is a woman, works on the one side on the further displacement of the original history, on the other side however reveals also as „direct hit”, for we must see, that there were also a lot of women among the Just (that wherein a forgotten and neglected and therefore even *new* dimension of the basic narrativum could also appear).

In his critical attitude and alternativeness, the Quentin *Tarantino* of the millennium turn can also be compared with Bertolt Brecht, whose films are until now the most prominent products of the *non-esoteric post-modern mass culture*.

He requires also an approach, in which a global conception of a world state can be possible. Since his conception starts conceptually from the fact, that sin and immorality are obvious components of this world state, this ordinariness of the human depravity generates like obviously *a possible new usage of the legend of the Justs*. The sin appears in this world in the medium of the criminality, as a generous organization. Its city is also a Sodom, it is however very consistent, that the idea of the Just is not taken up this time by God (or like with Brecht: by the gods), but like spontaneously is taken off the normal specialists of the organized criminality. *It is a post-modern train, however also a very logical one!* It is very consistent, that the idea of the Just this time be conceived and formulated „from below”.

The professional criminal, in whose fate the simultaneously post-modern and hyperreal mixture of work and criminality is inextricably mixed, is suddenly seized by the following insights: „The way of the Justs is assaulted by the inequities of the egoism and of the tyranny of evil men. Be blessed, the one who leads, in the name of the charity and the good will, the weak ones through the valley of the darkness. For he is the true guardian of his brother and the providence of the lost children. And I

⁸ [Ld.http://www.germilit.rwth-aachen.de/index.php?id=223&no_cache=1&file=111&uid=434](http://www.germilit.rwth-aachen.de/index.php?id=223&no_cache=1&file=111&uid=434)

want to accomplish great acts of revenge for those, that try here to poison and exterminate my brothers, and will furiously punish them, so that they learn: I am the master, if I execute my vengeance upon them”.⁹

Because of the unique message of the narrativum of the Just, all its essential dispositions are also revealing in turn as determining and relevant. That we cannot quote any concrete disposition explaining why precisely these persons are becoming Just, is also revealing as relevant.

Is equally determining however under the aspect of the legend that moment (precisely Scholem’s strong moment against Schwarz-Bart), when we cannot recognize the Just. It is obvious, that any „notoriousness” or any corresponding „knowledge” would mix again elements in the history, that would then bring again with them new concrete causes and motivations when answering the question of the Just. The more we would concretize the motivations, the more causal possibilities of explanation would arise, that would greatly impair all the universality of the legend. But the narrativum of the Justs is not transmitted only with its message, but also through its existence between God and Man. *In its medium, in its particular intellectual and moral space, God leads his dialogue with the humanity.*

People need to prepare themselves in many cases to the decline of the world. Without any intended black humor, we could even say, that they could themselves be able to understand, in these cases, their own decline. When they survive it and can save themselves (thanks to the Just), they logically think about why they survived. *In this thought process, they must guess that God saved them.* But, if they think further about the reason God had to keep them alive, they must come with the same consequence to the fact, that God saved them *only because of the Just*, that they show from this perspective the known conditions again quite logically and appropriate to the situation, for they could not know the Just.

We previously assumed, that the legend of the 36 Justs is correct in a *social-ontological* point of view, we must then say, that it is also accurate in a *theological* point of view.

It does not let Man recognize and understand the divine will through a previous revelation, but through a tardy reflection. This tardy reflection is not realizing

⁹ S. *Pulp Fiction*, 1994. Regie: Quentin Tarantino. Screenplay: Roger Avary, Quentin Tarantino. – The text presented in the film is significantly different from the given Bible passage (Ezekiel 25:17), there is today already a discussion which we can not go into at this point. Anyway, we interpret the difference so that the filmmakers have clearly recognized the unique importance of the legend of the Just and have clearly adapted their language to the own concepts. It is a further proof of the vitality of this narration.

through the prophets, but in the real thought processes of every individual real Man. It is about a dialogue with God about the abysses of the decline of the world.

Instead of prophecy reflection – a similar reversal of fundamental relations is also manifesting in the *charism* of the Just. This concept playing in our time such a great role belongs to the few concepts, that can unite the *theological* and *political* contents inextricably with each other.

Logically, it becomes soon clear, that the concept of the charism is also filled irrationally. As much as we would seek to eliminate also this irrationality, we cannot fully succeed, because the phenomenon of the charism comes so largely true in the everyday life of the politics.

The charism of the Justs – and this is not a play with the words – is the *multiple opposite* of the fundamental definition of the charism.

On the one side, the Just are and remain unknown, therefore nobody can follow them. On the other side, nobody can also identify their „success“, their „achievements“. But all this does not change anything to the fact, that the actions and achievements of the Justs are charismatic, they are inextricable linked with unique human qualities.

The Justs do not have therefore a negative charisma, what they have, is the negativity of a positively defined charisma. The charisma is thus not negative, the positivity of their acts appears rather in the negativity of the perception of their property.

In Hans Jonas' interpretation, that property of the charisma of the Just appears, in the fact that *it passes from the negativity into the positivity and back, from the positivity into the negativity*. The essential of this interpretation consists in the fact, that God is not omnipotent, he could not always prevent the victory of the evil. God limited his power already at the creation, to be able to give the freedom to the humanity. It becomes however also inevitable, that God himself suffers because of the domination of the evil. Precisely the existence of the Just is however the proof, that Man can however have the freedom and the Just are precisely doing, that *God, when he looks at the world, has not to suffer*. We owe therefore to the Just, that God does not regret the creation. He put the fate of Man in their hands and (through the Just) Man gives back to God their divine truth.¹⁰

From Jonas' interpretation, we do not emphasize now so much the *theological*, but rather *social-ontological* reference, in this sphere, the Just reveal as *earthly*

¹⁰Hans JONAS, The concept of God after Auschwitz. A Jewish Voice (1984), in: *Philosophical Investigations and metaphysical assumptions* (st 2279), Frankfurt a.M. 1994, 190–208, 204f.

phenomena, that worry about the existence of the world in the circumstances of the true world.

This reference creates also *a relation*, until now not quoted again, *between God and Man*.

This becomes evident, if we analyze God's behavior. God behaves quite just as Man. Thus, this narrativum demonstrates the position of *Feuerbach's* philosophy of the religion, in which God's properties correspond to those of the human nature.

God thinks and reflects. He must also think of the fact, that he puts an end to the existence of the world. This superior role of God is perfectly *anthropomorphic*, for it shows God like Man, that must act, thinks however a long time before his decision. That Abraham starts a dialogue with God is inasmuch also supported by the moments of the legend, he offers God 50, later 45, then 30, 20 and 10 people, in order the world does not sink.¹¹

God acts like „Man” and the decision as God's action helps us *to understand our actions as human actions*. It is namely also true for people with ontological validity, that they only do good to those, who have „earned” it by their actions or properties, i.e. metaphorically said, if he reveals also as a „Just”. *God acts however even so, like people*.

In this way, the legend of the Just leads also to the interpretation of the „*humanity*”. *The demonstration of the true concept of the humanity applied as the last meaning of the legend of the Just*. It is the task, the function, that neither the philosophy nor the ethics, but also the discursive thinking cannot fulfil in themselves.

The Just is the essence of the humanity, his sight arouses in us a true compulsion to act. At this point, we are however like God.

¹¹Genesis, 18.

Trencsényi László

Ki gondolta volna, hogy amikor – Báthory Zoltánnak, a hűséges tanítványnak indítványára – a Magyar Pedagógiai Társaság kiemelte (amúgy szívesen vállalt) megemlékezései sorából Kiss Árpádét, ennek születési centenáriumán, hogy ebből a vállalásból „nagyprojekt” lesz, évtizednél hosszabb kutatás.

Az államtitkár a temetőben elmondott beszédében arról szólt 2007-ben (ugyan már abban a hitben, hogy az megszabadult méltatlan, atyáskodó demiurgoszaitól) hogy a hazai neveléstudomány „apát keres” – Kiss Árpádot javasolta. Jómagam – lévén másfél (nagyon fontos) évtizeddel fiatalabb – óvakodtam „felnevelő atya képét” illeszteni vergődő tudományunk fölé, ám abban azonnal partnere voltam a kezdeményezőknek, hogy elődeink nemzedékének különös, akár a Kiss Árpádéra hasonlító útját feltárjuk, tanulságait hasznosítsuk. Így született az „abszolút pedagógusok” kutatásának sorozata – először a műhely névadója után a közvetlen társ, társak, majd a XX. század értelmiségtörténetének az a metszete, melyben kettős remekléssel ragyogtak fel azok a tudósok, művészek, kulturaközvetítők, akik tudományos, művészeti munkásságuk mellett a nevelői, tanári – pedagógusi – elhivatást is kimagasló szinten teljesítették. Remekbeszabott lista gyűlt össze a beszélgetések, fókuszcsoportos interjúk során Kodálytól Petőig, a Vargha-fivérektől Szent-Györgyi Albertig, Pattantyús-Ábrahám Gézától Pólya Györgyig, s sorolhatnám. S mi egyre jobban értettük motívumaikat, elkötelezettségük külső és belső okait, következményeit.

S egyre jobban értettük egymást is. Szakmáink, Endrének a filozófiatörténet, nekem a pedagógia, a csoport többi tagjának más és más speciális érdeklődése és tudása került közelebb egymáshoz, miközben a jeles elődök útját próbáltuk követni.

Mi tagadás, lassan magunk is „elődökké” válva....

Kedves Laci,

75 éves, részben tiszteletet parancsoló („előddé váló), részben azonban már átmeneti kort is rögzítő születésnapomra írt köszöntődet nagyon köszönöm.

Nem reméltem, hogy hetven fölött ilyen vonzó és fantasztikusan érdekes új projektum részese lehetek, mint az „abszolút pedagógus” témája, amit az ötlettől a befejezésig ketten csináltunk, hála Istennek kiváló segítőkkal. Kettőnk együttműködése – benne az időnkénti értetlenséggel együtt – kiváló példája annak, miért kell egy jelentős projektum vezetőinek eltérő területek felől jönniük, miért termékeny annyira akár a jelentős különbözőség, egyenesen a differencia is. Te a pedagógia centrumából jöttél, én a filozófiából (és a család mások számára megközelíthetetlen emlékezetéből). Te egy nagy szervezet irányítása közben dolgoztál a projektumon, én más, de mégis saját projektumaimon dolgoztam eközben. Te még egy ilyen tisztán intellektuális probléma közben is a szociális igazságot kerested, én nem akartam összevegyíteni a szociális igazságot az intellektuális koherenciával. És mégis teljesen nyilvánvaló volt, hogy ezek a különbségek termékenyek, amit elértünk, „át van vitatva”, *ha van benne igazság, akkor az megharcolt igazság.*

Meg kell mondanunk, hogy hatalmas intellektuális útvonalon haladtunk keresztül, hatalmas anyagát forgattuk meg a magyar *intellectual history*nak. Szerénytelennek tűnik, mint annyi minden az abszolút pedagógus projektuma körül, de a magyar neveléstörténet e kötet óta már nem lehet egészen az, mint ami korábban volt.

P.S. Én Édesanyám halála után merültem bele mélyebben Kiss Árpád szisztematikus kutatásába. Kezdetektől fogva igyekeztem kettéválasztani a személyes viszonyt és a tudományos kutatást, s ez meggyőződésem szerint sikerült is. Kiss Árpád középponti szerepét elég világosan tudtam érzékelni az akkori otthoni (posta, telefon, nyomtatványok, gyakori személyes látogatások, „otthoni szimpóziumok”) kommunikációból. Az „abszolút pedagógus” gondolatát is teljes egészében a tudományos kutatás logikája hozta felszínre. Részben a Kiss Árpád-vonal, de részben nem az, hiszen már jóval régebb óta foglalkoztatott, vajon hogy lehet az, hogy a magyar intellektuális termelés munkásai oly nagy százalékban voltak így vagy úgy, de valódi pedagógusok. A pedagógia e relevanciáját egyetlen más kultúrában sem tudtam még megközelítőleg sem felfedezni. A Kiss Árpád-kutatás során tehát végig mégőriztem a személytelenség attitűdjét. Ezért kell a levél végén kimondanom: az abszolút pedagógus

projektumon végzett munka *megnövelte személyes csodálatomat is Kiss Árpád, az ő nemzedéke és az abszolút pedagógusok reméljük egyre szélesebb csoportja iránt.*

Kedves Laci, a nagy személytelenségben ezt a személyes vallomást is be kellett illesztenem.

Baráti szeretettel,

Endre

Cornelius Zehetner

Für Endre Kiss zum 75 Geburtstag

In einem sommerheißen, ventilatordurchwehten Büro des Neuen Institutsgebäudes der Universität Wien traf ich in den späten 90er Jahren auf Endre Kiss: seiner Schuhe entledigt, debattierte er mit Michael Benedikt schweißtreibend zur „Sache selbst“ der Philosophie. Wohl ging es um die gemeinsame Vorbereitung eines Bandes „Verdrängter Humanismus - verzögerte Aufklärung“, den eingelangten Beiträgen zur neueren österreichischen Philosophiegeschichte musste eine editorisch befriedigende Façon, auch inhaltlich, verpasst werden. Damals hat sich der Eindruck von Endres lebendigem Umgang mit und Zugang zur Philosophie in mir festgesetzt. Was mir erst im Lauf der nach und nach intensiveren Zusammenarbeit (vor allem in der Gesellschaft zur Erforschung der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa) klarer geworden ist, ist die anregende Fruchtbarkeit seiner *Art des Philosophierens* – ganz abgesehen von der ausnehmenden Freundlichkeit, Geduld und Findigkeit in Gesprächen, in der Kooperation, im Überwinden bürokratischer Hindernisse: Seine enorme theoretische Produktivität, wie er Begriffe, Figuren, Kategorien, Typen und sonstige Differenzierungen zur methodischen *Unterscheidung der Geister* generiert, anwendet, einbringt, zur Debatte stellt – sie ermöglicht und erzeugt eine permanente Aktualität des Philosophierens. Ob es nun die Erweiterung des Aufklärungsbegriffs betrifft, Moderne versus Postmoderne, Kulturkritik, politische Konzepte, soziale ‚Bewusstseinslagen‘, ob Nietzsche, Broch oder zahlreiche andere AutorInnen, in seinem Fokus steht die gesellschaftliche, präzise, humane Relevanz, die Identifizierung der kleinen und großen philosophischen Strömungen, besonders auch Mitteleuropas, die jeden Mainstream kritisierbar bis obsolet machen. Für dies und mehr ist Endre Kiss herzlichst zu danken – herzliche Gratulation!

Lieber Cornelius,

ich habe allen Grund, für Deine sehr freundlichen Worte herzlich zu danken.

In der zweiten Haelfte der achtziger Jahre nahm ich an der ersten von Benedikt in Wien veranstalteten Tagung an der Waehringer-Strasse teil, dann nahm eine Linie ihren Anfang, die bis heute dauert. Sie war anfangs reine „Normalwissenschaft“, so etwas wie erfreuliche Zusammenarbeit mit auslaendischen Kollegen in einer sich öffnenden und hoffnungsvollen Welt. Schritt für Schritt verwandelte sich diese „Normalwissenschaft“ in Freundschaft und intellektuelles Wachstum, dann unbemerkt in ein Zuhause, das man immer braucht. Dieses Zuhause war Benedikt und Ihr alle, die um ihn wart.

Das Zuhause war -zunaehst tautologisch - wie ein Zuhause. Und darüber hinaus noch: Es war sehr produktiv, sehr anregend, sehr menschlich, sehr fleissig, sehr warm, sehr alternativ, sehr traditionsbewusst, sehr frei, sehr respektvoll, sehr improvisativ, sehr einfach, sehr humorvoll. Es war gelebte Philosophie.

Mich ehrt und freut, was Du über die „Fruchtbarkeit“ meines Philosophierens geschrieben hast. Ich irre mich jedoch kaum, wenn ich dieses Attribut auch unserem „Zuhause“, also dem ganzen Kreis um Benedikt auch zuschreibe, ich schreibe sie auch Deinem Philosophieren zu, das ich auch zu schaeetzen lernte.

Lieber Cornelius, ich wünsche Dir weitere produktive Arbeit und wünsche uns noch viele Jahre in der gemeinsamen Arbeit im Umfeld von Michael Benedikt,

Dein

Endre

Acham, Karl	Kárpáti Ildikó
Balázs Judit	Kiss Lajos András
Balogh Tibor	Knoll, Reinhold
Csányi Vilmos	Kozma Tamás
Egyed Emese	Lendvai Ferenc
Erős Vilmos	McBride, William Leon
Forrai Judit	Mohai V. Lajos
Földes György	Molnár János
Fülöp József	Molnár László
Garaczi Imre	Nováky Erzsébet
A. Gergely András	Sagnol, Marc
Gröschner, Annett	Senigaglia, Cristiana
Hell Judit	Sterbling, Anton
Hervainé Szabó Gyöngyvér	Suszter János
Holzner, Johann	Taylor, Seth
Hudra Árpád István	Trencsényi László
Karácsony András	Zehetner, Cornelius